

Masters of Print as Cultural Agents: A Study of Three Generations of the Tehrani Family and the Sustenance of Lithography in Mashhad (1877-1925 CE)

Mostafa La'l Shateri^{1*}

Assistant Professor, Department of Archeology and History, Faculty of Literature and Humanities, University of Neyshabur, Iran.

Received: 2025/08/29 Received in revised form: 2025/10/28 Accepted: 2026/03/17 Published: 2026/03/21

Abstract

This research aims to analyze the central role and function of the Tehrani family in the development, continuity, and eventual decline of lithographic printing in Mashhad during its lifespan, which coincided with the late Qajar period. The study structurally examines this industry and the impact of the aforementioned family as master printers. The primary research question focuses on how they performed their roles and produced lithographic works in two spheres: the printing house of the Astan-e Qods-e Razavi and their private printing houses, as well as the factors that led to the decline of their activities. The research methodology is based on historical-documentary analysis, relying on primary archival sources, surviving lithographed texts, and bibliographic data, executed through a descriptive-analytical approach. The findings indicate that three successive generations of this family (Mohammad-Reza, Sheikh Mohammad, and Mirza Aqa Tehrani) played a decisive role, through direct management and technical expertise, in producing 39 out of approximately 95 identified titles during the period of 1877-1925 CE. By forging links between religious institutions, financial patrons, and the community of elites, they undertook the widespread publication of religious, literary, and educational texts and became the primary agents for the relative sustainability of lithography in Mashhad. However, intermittent support, institutional neglect, a lack of financial backing, a shift towards typographic printing, and ultimately, the loss of specialized expertise after Mirza Aqa Tehrani led to the gradual decline of this industry and the end of this pioneering family's activities. This study emphasizes the importance of the functional-specialist role of the Tehrani family as a connecting link in the cultural life of Mashhad and also highlights the vulnerability of this institution to technological changes and macro-level policies.

Keywords: Mashhad Lithography, Master Printers, Mohammad-Reza Tehrani, Sheikh Mohammad Tehrani, Mirza Aqa Tehrani

Cite as: Masters of Print as Cultural Agents: A Study of Three Generations of the Tehrani Family and the Sustenance of Lithography in Mashhad (1877-1925 CE). Iranian History of Culture. 2026; 3(1): 150-176.

Owner and Publisher: University of Tabriz

Journal ISSN (online): 30608066

Access Type: Open Access

DOI: 10.22034/ihc.2026.68896.1086

¹ -mostafa.lalshateri@neyshabur.ac.ir

استادان چاپ به مثابه کارگزاران فرهنگی: بررسی سه نسل از خاندان طهرانی و پایدارسازی چاپ سنگی در مشهد (۱۲۹۴-۱۳۴۴ق)

مصطفی لعل شاطری^{*۱}

استادیار، گروه باستان‌شناسی و تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، ایران.

دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۷ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۰۶ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۲۶ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تحلیل نقش محوری و کارکردی خاندان طهرانی در توسعه، تداوم و افول چاپ سنگی مشهد، به بررسی ساختاری این صنعت و تأثیر خاندان مذکور به عنوان اساتید چاپ می‌پردازد. سؤال اصلی تحقیق بر چگونگی ایفای نقش و تولید آثار چاپ سنگی در دو حوزه چاپخانه آستان قدس رضوی و چاپخانه‌های شخصی و نیز عوامل مؤثر در افول فعالیت آنان متمرکز است. این پژوهش مبتنی بر تحلیل تاریخی-اسنادی با اتکا بر منابع آرشیوی اولیه، متون چاپ سنگی باقی‌مانده و داده‌های کتاب‌شناختی با رویکردی توصیفی-تحلیلی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که سه نسل متوالی این خاندان (محمدرضا، شیخ محمد و میرزا آقا طهرانی) با مدیریت مستقیم و تخصص فنی، نقش تعیین‌کننده‌ای در تولید ۳۹ عنوان از حدود ۹۵ کتاب شناسایی‌شده طی دوره ۱۲۹۴-۱۳۴۴ق ایفا نمودند. آنان با ایجاد پیوند بین نهادهای مذهبی، حامیان مالی و جامعه نخبگان، به انتشار گسترده متون مذهبی، ادبی و آموزشی پرداختند و به عامل اصلی پایداری نسبی چاپ سنگی در مشهد تبدیل شدند. با این حال، حمایت‌های مقطعی، بی‌مهری نهادی، کمبود حمایت مالی، گرایش به چاپ سربی و درنهایت فقدان نیروی متخصص پس از میرزا آقا طهرانی، به افول تدریجی این صنعت و خاتمه فعالیت این خاندان انجامید. نتایج این مطالعه بر اهمیت نقش کارکردی خاندان طهرانی به عنوان حلقه واسطه حیات فرهنگی مشهد و نیز آسیب‌پذیری این نهاد در برابر تغییرات فناورانه و سیاست‌های کلان تأکید دارد.

کلیدواژه‌ها: چاپ سنگی مشهد، استادان چاپ، محمدرضا طهرانی، شیخ محمد طهرانی، میرزا آقا طهرانی

نحوه ارجاع: "استادان چاپ به مثابه کارگزاران فرهنگی: بررسی سه نسل از خاندان طهرانی و پایدارسازی چاپ سنگی در مشهد (۱۲۹۴-۱۳۴۴ق)".

تاریخ فرهنگ ایران. ۵۴: (۱)۳، ۱۵۰-۱۷۶.

صاحب امتیاز و ناشر: دانشگاه تبریز

شاپای الکترونیکی: ۳۰۶۰-۸۰۶۶

نوع دسترسی: آزاد

DOI: 10.22034/ihc.2026.68896.1086

مقدمه

صنعت چاپ، به عنوان یکی از ارکان اساسی تحولات فکری در دوره گذار به جهان مدرن، نقشی انکارناپذیر در شکل گیری و رشد گفتمان های فرهنگی بر عهده داشت. در دوره قاجار، این فناوری نه تنها یک ابزار، بلکه عاملی اثرگذار در پویایی های فرهنگی، مذهبی و آموزشی بود. با این حال، فرآیند بومی سازی، توسعه و نهایتاً افول آن در مناطق مختلف ایران، تابعی از عوامل پیچیده شامل حمایت نهادهای قدرت، حضور بازیگران محلی و شرایط اجتماعی-اقتصادی بود. در این میان، شهر مشهد، به عنوان یکی از کانون های مهم فرهنگی-مذهبی ایران، تجربه ای کم تر مطالعه شده در حوزه چاپ سنگی دارد که بررسی آن می تواند زوایای جدیدی از تاریخ فرهنگی ایران را نشان دهد. مسئله محوری پژوهش حاضر، کنکاش در دلایل تداوم نسبی و سپس افول چاپ سنگی در مشهد و شناسایی بازیگران اصلی این عرصه است. با وجود آنکه چاپ سنگی در ایران عموماً با نام شهرهایی مانند تبریز و تهران شناخته می شود، اما مشهد نیز جایگاه مهم و متمایزی در این تاریخ دارد که حول محور نهاد آستان قدس رضوی و تعدادی چاپخانه های خصوصی شکل گرفت. آنچه این مطالعه را ضروری و بااهمیت می سازد، تمرکز بر نقش یک خاندان خاص (خاندان طهرانی) به عنوان حلقه واسط و عامل اصلی پایداری این صنعت در مشهد است. این خاندان، با در اختیار داشتن دانش فنی و شبکه ای از ارتباطات با نهادهای مذهبی و حامیان مالی توانستند برای چند دهه، حیات چاپ سنگی را در این شهر تداوم بخشند. بنابراین، واکاوی عملکرد آنان نه تنها آگاهی از تاریخ محلی چاپ در ایران را تکمیل می کند، بلکه الگویی برای مطالعه تأثیر کارکردی-تخصصی خاندان ها در نهادهای فرهنگی تاریخ ایران فراهم می آورد. مسئله کانونی پژوهش حاضر بر محور این پرسش قرار دارد که خاندان طهرانی چگونه و با چه سازوکارهایی توانستند بر حیات چاپ سنگی مشهد تسلط یافته، آن را تداوم بخشیده و چه عواملی در نهایت به افول فعالیت آنان و این صنعت انجامید؟

پیشینه و روش پژوهش

هرچند در دهه های اخیر پژوهش هایی در زمینه تاریخ چاپ سنگی ایران صورت پذیرفته، اما غالباً به بررسی فعالیت چاپخانه های تهران، تبریز و اصفهان تمرکز داشته و در این بین اشاره ای به چاپخانه های مشهد نشده است. به عنوان نمونه، شچگلوا (۱۳۸۸) در کتاب تاریخ چاپ سنگی در ایران، صرفاً به ذکر اسامی چاپخانه های سنگی مشهد به صورت ناقص پرداخته است. آراسته (۱۳۹۰) در مقاله «بررسی ویژگی های کتاب های چاپ شده در مطبعه چاپ سنگی آستان قدس رضوی» صرفاً تعداد محدودی از کتاب های انتشار یافته در چاپخانه مذکور و کتابشناسی آن ها (گاه به صورت ناقص) را ذکر کرده است. در نزدیک ترین پژوهش، لعل شاطری (۱۴۰۳) در مقاله «واکاوی تولیدات، فعالان و همکاران چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی در دوره قاجار» به ارائه اطلاعاتی درباره یکی از چاپخانه های مشهد پرداخته است. با این حال، هیچ یک از پژوهش های مذکور متمرکز به بررسی خاندان طهرانی نیستند. با توجه به ماهیت تاریخی و اکتشافی موضوع پژوهش، روش حاضر بر پایه تحلیل تاریخی-اسنادی استوار شده است. رویکرد حاکم بر این مطالعه، توصیفی-تحلیلی و جامعه آماری را کلیه کتاب های چاپ سنگی منتشر شده در مشهد (۱۲۹۴-۱۳۴۴ق) تشکیل می دهد که بر اساس بررسی کلیه مراکز رسمی دولتی و غیردولتی

نگهداری کتاب‌های چاپ سنگی در ایران حاصل شده است. از این میان، نمونه‌ای هدفمند متشکل از آثاری که مستقیماً تحت مدیریت و نظارت فنی سه نسل خاندان طهرانی به چاپ رسیده‌اند، به‌عنوان هسته مرکزی تحلیل انتخاب گردیده و برای تضمین اعتبار و پایایی داده‌ها، از تطبیق منابع چندگانه شامل اسناد اداری آستان قدس رضوی، یادداشت‌های صفحات آغازین و انجامة کتاب‌ها و داده‌های کتاب‌شناختی استفاده شده است.

ورود صنعت چاپ به ایران

با وجود ریشه چینی فناوری چاپ، ماهیت و انگیزه توسعه آن در شرق و غرب تمایزهای بنیادینی داشت. در آسیا، تکثیر انبوه متون و تصاویر مذهبی با باسمة‌های^۱ چوبی تداوم یافت، درحالی‌که در اروپا، ابداع دستگاه چاپ سربی با حروف متحرک فلزی توسط گوتنبرگ در حدود ۱۴۴۰م، نقطه عطفی فنی بود. این نوآوری، با تسهیل انتشار انبوه اندیشه‌ها و مفاهیم نو، به عاملی کلیدی در نهادینه شدن کتاب و شکل‌گیری عادات فرهنگی جدید در جوامع غربی تبدیل گردید (بورستین، ۱۳۶۵: ۳۶؛ دروئه، ۱۳۶۷: ۱۱؛ مرکلی، ۱۳۶۷: ۴؛ Febver, 1976: 11). نخستین کاربرد اصطلاح «چاپ» در ایران به دوران گیخاتو (۹۳ق) بازمی‌گردد که با الگوبرداری از چین، پول کاغذی «چاو» در چاوخانه تبریز تولید شد، اما این اقدام به دلیل مخالفت‌های عمومی به سرعت متوقف گردید (Jahn, 1970: 123). پس از وقفه‌ای طولانی تا دوره صفویه، با حمایت شاه‌عباس اول از ارامنه جلفا، بستر فرهنگی مناسبی فراهم آمد که در آن خلیفه خاچاتور کیساراتسی^۲ (۹۹۸-۱۰۵۶ق) با تأسیس چاپخانه‌ای مبتکرانه در کلیسای وانک، با ساخت حروف چوبی و فلزی و تولید داخلی کاغذ و مرکب، فرآیندی سازمان‌یافته را پایه‌گذاری کرد (سرکیسیان، ۱۳۵۱: ۶۰-۶۱). پس از تعطیلی موقت، کوشش‌های بعدی برای احیای چاپ توسط هوانس جوغایتسی^۳ (در ۱۰۵۵ق) و استپانوس جوغایتسی^۴ (در ۱۰۹۷ق) با حمایت جامعه ارمنی صورت گرفت، اما این تلاش‌ها نیز پس از چاپ معدودی آثار، متوقف شد (اصلانیان، ۱۳۹۹: ۱۶-۱۸).

ورود چاپ به ایران در عصر صفوی عمده‌تأمرهون فعالیت‌های مسیحیان کارملیت و ارامنه بود که با استقبال شاه‌عباس اول مواجه شد (دلواله، ۱۳۷۰: ۲۵۹؛ شاردن، ۱۳۷۲: ۸۵۶/۲). با ارسال دستگاه چاپ از رم در ۱۰۳۳ق توسط جان تادئوس^۵، چاپخانه‌ای عربی-فارسی در اصفهان تأسیس شد، اما اختلافات بین گروه‌های دینفع از جمله ارامنه و خوشنویسان، همراه با محدودیت در حمایت سلطنتی باوجود علاقه اولیه، مانع گسترش این فناوری گردید (Khanbaghi, 2006: 134؛ Floor, 1980: 370). در فاصله افول صفویه تا ظهور قاجار، مبلغان مذهبی چاپخانه‌های کوچکی در سواحل جنوبی ایران ایجاد کردند که فعالیتشان عمده‌تأمره کوتاه‌مدت بود. در دوره افشاریه تحت فرمان نادرشاه (۱۱۵۳ق)، جزوات مذهبی به عربی و فارسی چاپ شد و در عصر زندیه (۱۱۹۹ق) نیز دستگاه‌هایی به بوشهر وارد شد، هرچند که شواهد مستند از تأثیر آن‌ها محدود و برخی گزارش‌ها مورد تردید است (مولانا، ۱۳۵۸: ۲۹-۳۰؛ محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۲۱/۱).

۱. کلمه‌ای ترکی به معنی عمل چاپ که پس از حمله مغول جایگزین اصطلاحات مهر و مهرکردن شد (Dabirsiaqi, 1988: 851).

۲. Khachatur Kesaratsi

۳. Hovannes Jughayetsi

۴. Stepanos Jughayetsi

۵. John Thaddeus

سرانجام ورود جدی فناوری چاپ به ایران، با تأخیری چهارصدساله در ۱۲۳۳ق محقق شد. این تأخیر را می‌توان در موانعی همچون بی‌رغبتی حکومت به توسعه علمی، نرخ بالای بی‌سوادی، دشواری‌های فنی بومی‌سازی و عدم توجه اقتصادی (رفاعی، ۱۴۱۴: ۴۳) و همچنین موانع فرهنگی-اعتقادی مانند وابستگی به سنت شفاهی و کراهت استفاده از ابداعات غیرمسلمانان جستجو کرد. با این حال، مشاهده دستاوردهای چاپ در اروپا (Robinson, 1993: 234؛ Aqeel, 2009: 11)، نخبگان را به بهره‌گیری از آن ترغیب نمود. در این راستا، عباس‌میرزا نایب‌السلطنه (۱۲۰۳-۱۲۴۹ق) با اولویت‌بخشی به ترجمه و نشر کتاب، زین‌العابدین تبریزی را مأمور فراگیری فن چاپ و واردکردن دستگاه از روسیه نمود که به تأسیس نخستین چاپخانه در تبریز و انتشار رساله جهادیه در ۱۲۳۳ق انجامید (پروین، ۱۳۷۷: ۲۰/۱؛ بابازاده، ۱۳۷۸: ۱۳). همچنین، اعزام محصلان از سوی عباس‌میرزا به اروپا موجب شد میرزا صالح شیرازی فنون چاپ را فراگیرد و نخستین دستگاه چاپ سربی را در ۱۲۳۵ق به ایران انتقال دهد (شیرازی، ۱۳۶۴: ۳۴۵). این اقدامات که در چارچوب سیاست کلان دستیابی به فناوری‌های نوین صورت گرفت، شتاب قابل‌توجهی به روند تولید آثار مکتوب بخشید.

با وجود پایه‌گذاری چاپ سربی در ایران بر اصول حروف‌چینی، کتاب‌های تولیدی در دوره اول^۱ همچنان واجد ویژگی‌های صوری نسخ خطی بودند (Green, 2010a: 488)، اما این تداوم به دلیل محدودیت‌های ذاتی به گرایش تولید کتاب با تکنیک چاپ سنگی منجر شد. این گذار عمدتاً تحت تأثیر سه عامل ساختاری صورت پذیرفت: سهولت فنی و سرعت عملیات چاپ سنگی، کاهش چشمگیر هزینه‌های تولید با استفاده از نیروی کار ارزان و برتری زیبایی‌شناختی این آثار که با تقلید از هنر خوشنویسی، مقبولیتی گسترده یافت (غلامی‌جلسه، ۱۳۹۰: ۱۰۰؛ شچگلوا، ۱۳۸۸: ۴۶). همزمان، افول چاپ سربی با کاهش حمایت نهادی و فقدان متخصصان کلیدی پس از درگذشت حامیانی همچون عباس‌میرزا (۱۲۴۹ق) و میرزا زین‌العابدین (۱۲۶۰ق) تشدید شد و به رکودی بیست‌ساله در این صنعت انجامید (Marzolph, 2007: 215).

چاپ سنگی توسط یوهان آلوئیس زنفلدر^۲، نمایشنامه‌نویس اتریشی، در پاسخ به هزینه‌های بالای چاپ سربی و از طریق آزمایش‌های تجربی بر واکنش شیمیایی اسید و روغن بر سنگ‌آهک ابداع شد. این روش که بر پایه اصول زمین‌شناسی و شیمی مدرن استوار بود، از تخته‌سنگ‌های آهکی بهره می‌برد^۳. زنفلدر این اختراع را ۱۸۰۰م در لندن به ثبت رساند. این فناوری به سرعت در اروپا گسترش یافت و پس از انگلستان به فرانسه و سایر کشورهای اروپایی راه یافت. برخلاف چاپ سربی، آغاز چاپ سنگی در ایران با فاصله زمانی اندکی از ابداع آن بود (Green, 2010b: 306-307؛ Gilmour, 1996: 479). بر اساس شواهد تاریخی، نخستین اقدامات جدی برای آشنایی و کسب دانش این فن با حمایت عباس‌میرزا انجام شد که نمونه آن اعزام

۱. دوران فعالیت چاپخانه‌های سربی قاجاری شامل دو دوره بود (۱۲۳۳-۱۲۷۳ق، ۱۲۹۱-۱۳۴۳ق).

۲. Johan Alois Senefelder

۳. از این منظر، بنیاد این‌گونه از چاپ متنی بر پدیده فیزیکی-شیمیایی به نام جذب سطحی یا رونشینی است. درواقع، چسبیدن محکم یک‌لایه ظریف از یک ماده به دیگری را جذب سطحی می‌نامند که در چاپ سنگی شامل چسبیدن صمغ عربی و چربی مرکب بر روی سنگ است. سنگ‌آهک از این توانایی برخوردار است تا چربی را جذب نماید و به این دلیل که سطح سنگ خلل و فرج فراوان دارد، چربی در تماس با سنگ به صورت عمیق‌تر در سطح سنگ نفوذ کرده و باقی می‌ماند. وقتی طرح بر روی سنگ انتقال یافت و صمغ بر روی آن خشک شد، بین فضای چاپی (فضای مثبت) و غیرچاپی (فضای منفی) جدایی غیرمحسوس اتفاق خواهد افتاد. قسمت‌های مثبت، چربی پذیرفته و آب را از خود رانده و فضاهای منفی، پذیرای آب می‌گردد و مرکب چرب را نمی‌پذیرد و این جریان، اساس روند فعل و انفعالات روی سنگ است (لعل شاطری، ۱۴۰۱: ب: ۲۰۹).

نقاشی به نام الله‌وردی در ۱۲۳۶ق به تفلیس و میرزا جعفر در ۱۲۴۰ق به مسکو بود. چند سال بعد، میرزا صالح شیرازی با ارسال میرزا اسدالله به مسکو و سفر شخصی به روسیه در ۱۲۴۴ق و کسب آشنایی، زمینه انتقال تجهیزات لازم برای راه‌اندازی چاپ سنگی به تبریز را فراهم نمود. اولین چاپخانه سنگی ایران در ۱۲۴۸ق توسط میرزا صالح در تبریز تأسیس شد و نخستین اثر آن قرآن انتشار یافته در ۱۲۴۹ق و دومین کتاب، زادالمعاد، با تأخیری دوساله در ۱۲۵۱ق بود (شچگلوا، ۱۳۸۸: ۴۷-۴۸؛ Marzolph, 2002: 256; Green, 2010b: 308).

آغاز چاپ سنگی در مشهد

پس از تبریز، تهران دومین کانون چاپ سنگی در ایران بود. در دوره محمدشاه (۱۲۵۰-۱۲۶۴ق)، که گویا او پیش از آن در تبریز با این فناوری آشنا شده بود، زمینه برای انتقال دانش چاپ سنگی به پایتخت فراهم شد. اعزام میرزا صالح شیرازی از تبریز به تهران، اگرچه عمدتاً با اهداف دیپلماتیک و مترجمی صورت پذیرفت، به تأسیس چاپخانه و انتشار روزنامه انجامید. بر اساس شواهد، نخستین چاپخانه سنگی تهران در حدود ۱۲۵۳ق تأسیس و اولین اثر مهم آن قرآن منتشر شده در ۱۲۵۴ق بود. گسترش این فناوری با شتاب ادامه یافت، چنانکه در ۱۲۶۰ق یک چاپخانه سنگی در اصفهان، در ۱۲۶۶ق چهار الی پنج چاپخانه در تهران و در ۱۲۷۱ق پانزده چاپخانه در تبریز مشغول به فعالیت بودند (غلامی‌جلسه، ۱۳۹۰: ۸۴، ۸۹؛ Floor, 1990: 4/762). از جنبه مالکیت، این چاپخانه‌ها به دو گونه دولتی و خصوصی تقسیم می‌شدند. چاپخانه‌های دولتی نظیر دارالطباعة دولتی و دارالفنون، عمدتاً به انتشار آثار علمی، درسی، ترجمه‌های نوین و متون تاریخی-جغرافیایی می‌پرداختند، درحالی‌که چاپخانه‌های خصوصی به آثار مذهبی، ادبیات کلاسیک، متون فقهی و داستان‌های عامه توجه داشته و بخش عمده‌ای از نیازهای انتشاراتی جامعه را تأمین کردند (شچگلوا، ۱۳۸۸: ۶۷، ۱۰۰، ۲۷۰).

باوجود آنکه چاپ سنگی در ایران نخست در دو کانون تبریز و تهران استقرار یافت، به تدریج در شهرهای دیگری نظیر شیراز، اصفهان، مشهد، انزلی، رشت، اردبیل، همدان، خوی، یزد، قزوین، کرمانشاه، کرمان، گروس و کاشان نیز رواج پیدا کرد (براون، بی‌تا: ۱۲۸/۲). برخلاف شهرهایی مانند تهران و تبریز که در ابتدا چاپ سربی را تجربه کردند، صنعت چاپ در مشهد از همان ابتدا با روش سنگی آغاز شد. بر اساس اسناد تاریخی، نخستین چاپخانه مشهد در مجاورت حرم مطهر تأسیس شد^۱. مطابق یک گزارش معتبر مربوط به ۱۲۷۳ق، آستان قدس رضوی دارای یک ضرابخانه در ضلع شرقی صحن جدید (آزادی فعلی) و نزدیک درب شرقی بود (عضدالملک، ۱۳۷۹: ۴۷). این ضرابخانه در پشت آب‌انبار صحن جدید، به ضرب سکه‌های یکقرانی و دوقرانی مشهد اشتغال داشت. با تصمیم دولت مرکزی برای متمرکزسازی ضرب سکه قران و خرید ماشین‌آلات جدید، ضرابخانه مذکور تعطیل شد و در همان مکان، چاپخانه سنگی دایر گردید (مولوی، ۱۳۵۳: ۲۵۶/۳-۲۵۷). احتمالاً فرآیند تبدیل ضرابخانه به چاپخانه از ۱۲۹۱ق آغاز شد و طی چند سال، با فراهم‌آوری ابزار و جذب نیروهای متخصص توسط

^۱. تا پیش از آغاز به فعالیت این چاپخانه، نشانه‌ای از فعالیت دیگر چاپخانه‌ها و یا افراد فعال در آن موجود نیست، چنانکه بنا به اطلاعات ارائه‌شده از سوی زین‌العابدین میرزای قاجار (۱۲۹۵-۱۲۹۶ق) که آمار خانه به خانه محلات شش‌گانه مشهد را به‌دست آورده، ذکری از آنان نشده و صرفاً به فردی به نام میرزا به‌عنوان کاغذگر و الله‌وردی میرزا به‌عنوان کاغذفروش اشاره شده است (قاجار، ۱۳۸۲: ۹۸، ۱۱۲).

متولیان فرهنگی مشهد و آستان قدس رضوی، زمینه لازم برای بهره‌برداری از آن فراهم آمد. سرانجام در ۱۲۹۴ق، مقارن با دوران تولیت مؤتمن‌الملک^۱، اولین کتاب این چاپخانه با عنوان منتخب القوائد منتشر شد (لعل شاطری، ۱۴۰۱الف: ۶۷).

باوجود غنای اسنادی دوره قاجار به‌ویژه در حوزه فعالیت‌های فرهنگی آستان قدس رضوی، اطلاعات مربوط به چاپخانه سنگی این مجموعه بسیار محدود و پراکنده است. نخستین گواه تاریخی، نامه‌ای بدون متن اصلی با شماره ۲۲۱۲ (۱۳۰۳-۱۳۰۷ق) است که صرفاً در دفتر اداری به پرداخت مبلغی از کتابخانه به چاپخانه اشاره دارد (ساکماق، ۱۰۶۵۴۸: ۸). کهن‌ترین سند موجود، گزارش تعمیرات (۱۳۱۱ق) و درخواست حفر چاه در مجاورت چاپخانه است (ساکماق، ۹۷۳۰۳: ۴۸). سند بعدی متعلق به ۱۳۱۸ق و صرفاً به‌عنوان شغلی «باسمه‌چی» و حقوق او، بدون ذکر نام فرد، اشاره می‌کند (ساکماق، ۱۶۹۷۸: ۱). سندی از ۱۳۲۹ق، مربوط به هزینه‌های تعمیرات اساسی از جمله دیوارها، نهر و دکان‌های مطبوعه اختصاص است (ساکماق، ۲۹۰۷۶: ۲). سند دیگری از همان سال به وجود موقوفه‌ای برای چاپخانه پرداخته که به دلیل فقدان اطلاعات تکمیلی در مورد ماهیت، واقف و نحوه استفاده در حاله‌ای از ابهام قرار دارد (ساکماق، ۱۸۰۷۹: ۱).

هرچند متولیان همچون مؤتمن‌الملک و میرزا مرتضی‌قلی‌خان طباطبایی^۲ به حمایت از این چاپخانه پرداختند، گویا رویکرد کلی مجموعه آستانه نسبت به این نهاد، فاقد پشتیبانی مؤثر و نگرش مثبت بود و نیازهای چاپی اصلی مجموعه، از جمله اوراق اداری، فرم‌ها و آگهی‌ها، به چاپخانه‌های سربی واگذار می‌گردید (ساکماق، ۱۰۵۳۲۳: ۱؛ ۴۷۹۲: ۳۵). به دلیل عدم اقبال متولیان اداری به تکنیک چاپ سنگی و محصولات آن و همچنین گرایش به شیوه‌های رایج در پایتخت، چاپ سربی برای مکاتبات اداری ترجیح داده می‌شد^۳. این جریان همراه با عدم حمایت مالی از چاپخانه، موجب شد تا با آغاز حکمرانی رضاشاه و گسترش روزافزون چاپ سربی، حیات چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی به افول و پایان خود نزدیک شود. باین‌حال در دوره پنجاه‌ساله فعالیت چاپخانه مذکور (۱۲۹۴-۱۳۴۴ق) مبنی بر یادداشت‌های آغازین و پایانی کتاب‌های چاپ سنگی، تعداد ۲۸ کتاب در این چاپخانه انتشار یافت (لعل شاطری، ۱۴۰۳: ۱۲).

پانزده سال پس از استقرار چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی به‌عنوان اولین نهاد از این نوع در مشهد، مراکز چاپی دیگری نیز در این شهر پدید آمد که فعالیت برخی از آن‌ها به‌صورت مقطعی و برخی برای دهه‌ها تداوم یافت. باین‌حال، اطلاعات دقیق و مستندی درباره نام، مکان^۴ و عوامل اجرایی این چاپخانه‌ها در دسترس نیست. آنچه به‌عنوان شواهد ملموس

۱. میرزا سعید خان انصاری، ۱۲۹۰-۱۲۹۷ق این منصب را عهده‌دار بود.

۲. او سه نوبت (۱۳۴۴-۱۳۴۲ق، ۱۳۴۱-۱۳۴۰ق، ۱۳۲۹-۱۳۲۴ق) به تولیت آستان قدس رضوی منسوب شد.

۳. با ورود دیرهنگام چاپ سربی به مشهد در ۱۳۲۰ق، دو چاپخانه طوس و خراسان، به عنوان عامل اصلی تجدید ساختار فرهنگ چاپ و اطلاع‌رسانی مشهد عمل نموده و به تعامل با آستان قدس رضوی پرداختند (لعل شاطری، ۱۴۰۴: ۱۸۳).

۴. با بررسی اسناد و منابع تاریخی، اطلاعاتی در زمینه جایابی دیگر چاپخانه‌های سنگی مشهد یافت نشد و اندک آگاهی موجود، مصاحبه‌های صورت گرفته از سوی علی قدس در شش دهه گذشته است. بر این اساس در حدود ۱۳۳۰ق کنار قتلگاه و بست پایین خیابان که به دالان سقاها معروف بود، دو چاپخانه سنگی فعالیت داشتند که در دوره پهلوی متوقف و اثری از آنان برجای نیست. در ۱۳۳۵ق چاپخانه سنگی دیگری از بادکوبه به‌وسیله حاج اسماعیل سیگاری خریداری شد و در کوچه گندم‌آباد چاپخانه‌ای تأسیس شد که تا ۱۳۳۸ق مشغول به فعالیت بود. در همین زمان، چاپخانه سنگی دیگری متعلق به فردی به نام رشتی‌زاده در دور فلکه دایر بود که قرآن‌های بازوبندی چاپ می‌کرد. در ۱۳۴۰ق حیدرشاه افغانی چاپخانه مجهزی در کوچه حمام شاه دایر کرد، اما پس از مدتی (حدود یکسال) ماشین‌های چاپ را فروخت و فعالیت آن متوقف شد (قدس، ۱۳۵۱: ۲۱-۲۲).

برجای مانده، آثار مکتوب منتشرشده توسط این مراکز است که در صفحات آغاز و پایان آن‌ها، در مواردی نام بانی، استاد چاپ، کاتب، تاریخ و محل انتشار مشاهده می‌شود. بر اساس بررسی‌های موجود، در دوره فعالیت سایر چاپخانه‌های سنگی مشهد در دوره قاجار، حدود ۶۷ عنوان کتاب به چاپ رسیده که تعدادی از آن‌ها فاقد اطلاعات کامل و به‌ویژه فاقد نام استادان چاپ هستند.

استادان چاپ (خاندان طهرانی)

با وجود فقدان داده‌های دقیق در خصوص مختصات فنی، شیوه‌های اجرایی و نیز سازوکار پذیرش سفارش، چاپ و توزیع آثار منتشرشده توسط چاپخانه‌های مشهد، شواهد موجود نشان می‌دهد که ویژگی‌های این مراکز تا حد زیادی همسان با کانون‌های چاپ سنگی در تهران و تبریز و گاه مطابق با گزارش‌های شاهدان عینی دوره قاجار است.^۱ احتمالاً تشکیلات چاپخانه‌های مشهد در مقایسه با دیگر کانون‌های چاپ سنگی، محدودتر بود؛ جریانی که موجب می‌شد تا تعامل اغلب نیروهای شاغل با چاپخانه‌ها مقطعی و غیردائمی باشد. همچنین، میزان و نحوه مشارکت بانیان و حامیان مالی، موضوعی است که به دلیل کمبود منابع، در حاله‌ای از ابهام قرار دارد. با این حال، فهرست مشارکت‌کنندگان در تولید کتاب‌ها بر اساس نوع فعالیت به این شرح بود: استادکاران چاپ (چاپگران) که علاوه بر نظارت بر عملیات اجرایی، مدیریت چاپخانه را عهده‌دار بودند، کاتبان، نقاشان، مصححان، مترجمان و همچنین بانیان و حامیان.

اصلی‌ترین رکن در فعالیت هر چاپخانه سنگی متعلق به استاد (چاپچی/ چاپگر) بود. این فرد غالباً پس از طی مراحل مختلف آموزشی همچون تشخیص کیفیت سنگ، کاغذ و جوهر و به‌ویژه آشنایی با نحوه کار با دستگاه چاپ، عهده‌دار این مسئولیت می‌شد و به عبارتی آگاه و مسلط به فنون چاپ بود. در صفحه آغازین، یادداشت‌های پایانی و انجامه کتاب‌های انتشاریافته در چاپخانه آستانه از این فرد عموماً با عنوان استاد چاپ و گاه عناوینی همچون مباشر (ناظر) یاد شده است. اطلاعات دقیقی درباره نحوه آموزش و توانایی عملی استادان چاپخانه‌های مشهد در دست نیست، اما مبنی بر تأسیس نخستین چاپخانه‌های سنگی در تبریز و تهران، احتمالاً استادان اولیه برای یادگیری روش چاپ، دوره‌ای را در این دو شهر گذرانده باشند، چنانکه پسوند «طهرانی» استادان چاپخانه‌های مشهد این احتمال را تقویت می‌کند مهم‌ترین وظایف اساتید چاپ^۲ شامل نیازسنجی مخاطبان و ارتباط‌گیری با حامیان مالی (بررسی درخواست حامیان مبنی بر آگاهی از نیاز جامعه)^۳، تهیه ملزومات چاپ (سنگ، کاغذ، جوهر) و نیز ارتباط با مؤلفان، شارحان، کاتبان و نقاشان بود. همچنین در عرصه فنی و اجرایی نظارت بر وظایف هر یک از کارکنان همچون ترازسازی سطح سنگ، بررسی میزان فشار سنگ بر کاغذ، تعیین ابعاد (برش) کاغذ، تشخیص میزان غلظت جوهر، قلم‌گیری ریزبینانه نواحی چاپ گرفته نشده و سایر موضوعات مرتبط در حین و پس از

^۱ برای یک نمونه از این گزارش‌ها، رجوع کنید به: (شهری، ۱۳۷۶: ۲۱۰/۲-۲۱۱).

^۲ اگرچه صاحب‌امتیاز چاپخانه آستان قدس رضوی مشخص و به‌عنوان زیرمجموعه فرهنگی آستانه شناخته شده بود، اما دیگر چاپخانه‌های سنگی مشهد به‌صورت خصوصی اداره می‌گردید و عملاً استاد چاپ، وظیفه مدیریت چاپخانه را نیز عهده‌دار بود.

^۳ گویا با ورود چاپ به ایران، با الگوبرداری از کانون‌های اروپایی چاپ، چاپخانه‌ها با نخبگان شهری ارتباط متقابلی داشتند، زیرا چاپچی‌های صرفاً در اتحاد با دیگر نیروهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی می‌توانستند مؤثر و ادامه حیات داشته باشند (Eisenstein, 1979: 73).

چاپ را عهده‌دار بودند. به احتمال فراوان، هر یک از استادان چاپ مبنی بر میزان سفارش و گستردگی چاپخانه به‌طور متوسط با هفت نفر (ورق‌گذار، چرخ‌گردان، مرکب‌زن، مرکب‌ساز، سنگ‌ساب، اسیدساز و صحاف) به‌صورت ثابت و دو نفر (کاتب و نقاش) به‌صورت غیرحضوری تعامل داشتند (لعل شاطری، ۱۴۰۱: ۲۲۰). مبنی بر بررسی آرشیوی^۱، سه نسل از خاندان طهرانی، به‌عنوان استادان چاپ، عهده‌دار بیشترین میزان تولید و انتشار آثار چاپی مشهد (کتاب) در چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی و همزمان چاپخانه شخصی خودشان بودند، درحالی‌که سایر چاپچیان به‌صورت پراکنده، به انتشار آثاری موردی و فاقد استمرار پرداخته‌اند.

محمدرضا طهرانی

بر اساس صفحات آغاز و انجامه محدودی از کتاب‌های چاپ سنگی می‌توان دریافت که نقطه آغاز فعالیت محمدرضا طهرانی در چاپخانه‌ای شخصی در تهران بوده است، چنانکه در رساله عملیه (چاپ در ۱۲۶۰ق)، مطلوب الزائرین (انتشار: ۱۲۷۸ق)، بوستان سعدی (انتشار: ۱۲۸۶ق)، شرح الاشارات (انتشار: ۱۳۰۵ق) و روض الجنان فی شرح ارشاد الازدهان (انتشار: ۱۳۰۷ق) نام او به‌عنوان استاد چاپ ذکر شده است (انصاری، ۱۲۶۰: ۱۳۰؛ روضه‌خوان، ۱۲۷۸: ۱؛ سعدی، ۱۲۸۶: ۲۶۸؛ ابن‌سینا، ۱۳۰۵: ۱؛ حلی، ۱۳۰۷: ۱، ۴۸۲). گویا او در سنین کهولت به همراه خانواده به مشهد سفر نمود و با انتشار نجاه العاصین در ۱۳۱۰ق به‌عنوان استاد چاپ برای مدت کوتاهی در چاپخانه سنگی آستانه مشغول به فعالیت شد.

نجاه العاصین، اثر ذوالفقار مشهدی بخارایی، داری هفتاد و هشت مجلس و با رویکرد وعظ و خطابه مبنی بر احکام متفرقه اسلامی در ۱۳۱۰ق، توأمان به فارسی و عربی با کتابت علی راقم‌مشهدی و با حمایت مالی محمد کتابفروش مشهدی در چاپخانه آستانه زیر نظر محمدرضا طهرانی (استاد چاپ)، منتشر شد. در یادداشت آغازین نجاه‌العاصین آمده است: «در عهد دولت ابد مدت و زمان سلطنت جاوید آیت [...] ناصرالدین‌شاه قاجار خلد الله ملکه و دولته که مسند ایالت و تولیت مملکت خراسان صانها عن الله الحدثان^۲ بر نور وجود مسعود بندگان حضرت اجل اکرم حاجی میرزا فتحعلی‌خان صاحب‌دیوان آن امرالله تعالی اقباله العالی^۳ در کارخانه چاپ آستانه مقدسه حضرت رضویه علیه آلاف الصلوه و تحیه بسی و اهتمام عالیجناب ملا میرزا محمد کتابفروش و با دستیاری عالیحضرت مشهدی محمدرضای طهرانی سمت انطباع پذیرفت. امید که مطبوع طبایع خواص و عوام گردد. کتبه العبد الأقل الائتم الجانی^۴ علی بن محمدحسین المشهدی الخراسانی المتخلص بالراقم الملقب به امین‌الشعرايي» (مشهدی‌بخارایی، ۱۳۱۰: ۱).

^۱. آرشیوهای خصوصی قابل دسترس برای نگارنده و مراکز رسمی دولتی و غیردولتی نگهداری کتاب‌های چاپ سنگی در ایران همچون سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (مشهد)، کتابخانه ملی (تهران)، کتابخانه فرهنگستان زبان و ادب فارسی (تهران)، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (تهران)، کتابخانه و موزه ملی ملک (تهران)، کتابخانه تخصصی مرکز امور خارجه (تهران)، کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری / سپهسالار (تهران)، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانه آستانه حضرت عبدالعظیم حسنی (شهر ری)، کتابخانه و موزه وزیری (یزد)، کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان، کتابخانه مرکزی تبریز، کتابخانه آیت‌الله بروجردی / مسجد اعظم (قم)، کتابخانه محدث ارموی (قم).

^۲. خداوند او را از بلایا دور بدارد.

^۳. خداوند مقدر کرده است که او از اقبال بلندی برخوردار باشد.

^۴. نوشته شد به وسیله کمترین بندگان و گناه‌کارترین افراد.

شیخ محمد طهرانی

بنا به یادداشت آغازین سرور المؤمنین «شیخ محمد ولد مرحوم مشهدی محمدرضا طهرانی» بود (جسور، ۱۳۱۱: ۱). بر اساس سال نشر این کتاب (۱۳۱۱ق) و به کارگیری عنوان «ولد مرحوم» می‌توان دریافت که محمدرضا طهرانی در اواخر ۱۳۱۰ق و یا اوایل ۱۳۱۱ق فوت گردیده و پسرش شیخ محمد به عنوان استاد چاپ مدیریتی چاپخانه سنگی آستانه را عهده‌دار و به عنوان «باسمه‌چی ارض اقدس در دارالطباعة آستانه مبارکه» معرفی شده است (حسینی‌هندی، ۱۳۱۶: ۲۵۶). شیخ محمد از مهارت ممتازی نسبت به سایر استادان چاپ در مشهد برخوردار بود، چنانکه مؤلف سرور المؤمنین از او چنین یاد کرده است:

«[...] در کارخانه‌ای که بود در آستان قدس
شد طبع این کتاب که ألحق بؤد بدیع
هم زاهتمام شیخ محمد که نامده
چون او به فن طبع کسی این چنین صنیع^۱
لیکن به صاحبان خرد عرضه می‌دهد
گر از کرم شوند بعرضش دمی سميع [...]»

(جسور، ۱۳۱۱: ۱)

در زمینه آغاز به فعالیت شیخ محمد می‌توان این احتمال را مطرح نمود که او در هنگام حیات پدر به عنوان دستیار فعالیت داشته و از این رو نام او مشاهده نمی‌شود، اما پس از مدتی دارای چاپخانه‌ای مستقل و خصوصی در مشهد شد^۲ که در آن به انتشار آثاری همچون چهار حکایت، مناجات‌نامه و دوازده‌بند محتشم، نورالمنابر، مظفرنامه همايون، مرقات الصبيان، آثار الرضويه من منتخبات الصديقيه، روض الجنان فی مواظ شهر رمضان، طی ۱۳۰۹-۱۳۱۸ق پرداخت. شیخ محمد همچنین در چاپخانه سنگی آستانه عهده‌دار انتشار چهار کتاب (کلیات جودی، سرور المؤمنین، رشف العسل و کشف الغزل، الفیه طبیه) طی ۱۳۱۱-۱۳۱۷ق بود. با این حال، بر اساس بررسی آرشیوی صورت پذیرفته، اثری پس از ۱۳۱۸ق از شیخ محمد در دست نیست و گویا این سال، پایان دوره فعالیت او در عرصه چاپ سنگی مشهد بود. آثار تولیدی توسط او عبارت‌اند از:

۱. مناجات‌نامه و دوازده‌بند محتشم: اثری منظوم شامل بخشی از رباعیات ابوسعید ابوالخیر و دوازده‌بند مشهور محتشم کاشانی که در ۱۳۰۹ق به فارسی با نگارش کاتبی ناشناس و برحسب خواهش سید کاظم کتابفروش در چاپخانه شیخ محمد طهرانی منتشر شد (ابوالخیر، ۱۳۰۹: ۱، ۱۴). ۲. کلیات جودی: اثر عبدالجواد خراسانی متخلص به جودی (متوفی ۱۳۰۱ق)، شامل مدح، بیان حالات و وقایع مهم زندگانی پیامبر^(ص) و امام علی^(ع)، و وقایع کربلا که در ۱۳۱۱ق به فارسی و با کتابت میرزا طاهر طبیب مشهدی، با نقاشی میرزا سید حسن و برحسب درخواست محمد اسمعیل کتابفروش در چاپخانه آستانه انتشار یافت (خراسانی، ۱۳۱۱: ۱). ۳. سرور المؤمنین: اثر میرزا آقا متخلص به جسور، شامل مرثیه‌ای بر امام حسین^(ع) و مختصراً ذکر حالات دیگر ائمه اطهار^(ع) و در پایان اشاره گذرا به موضوعات روز مشهد که در ۱۳۱۱ق به فارسی و با همکاری کاتب و نقاشی ناشناس، به درخواست آقا رضا کتابفروش در چاپخانه آستانه منتشر شد (جسور، ۱۳۱۱: ۱). ۴. نورالمنابر: اثر میرزا عبدالله

^۱. ماهر در حرفه و پیشه.

^۲. این احتمال وجود دارد که او در چاپخانه پدر خود به فعالیت اشتغال داشته و سپس عهده‌دار مدیریت آن شده باشد.

زنجان با محتوایی دربردارنده واقعه کربلا بر اساس روایات صحیح و فارغ از تحریف که در ۱۳۱۲ق به فارسی با کتابت علی بن محمدحسن مشهدی خراسانی (راقم مشهدی) و برحسب خواهش حاجی محمدحسن صراف معاونالتجار در راستای وقف عام، در چاپخانه شیخ محمد طهرانی منتشر شد (زنجان، ۱۳۱۲: ۱).

۵. مظفرنامه همایون: اثر میرزا حسن خان ملکالحکماء (۱۲۶۹-۱۳۴۳ق) رئیس کمیسیون حفظالصحه و انجمن علمی خراسان، درباره قتل ناصرالدین شاه، جانشینی مظفرالدین میرزا و برخی از رویدادهای مربوط به آن در ۱۳۱۴ق به فارسی و با کتابت طاهر (میرزا طاهر طبیب مشهدی) و به درخواست و تأمین مالی موسی غفاری کاشانی (سرتیپ اول و رئیس تعمیرات دیوانی مأمور خراسان و پیشخدمت مخصوص همایونی) برحسب اجازه غلامرضا خان آصفالدوله (فرمانفرمای مملکت خراسان و سیستان و متولی باشی آستان قدس رضوی) در «کارخانه عالیقدر آقا شیخ محمد ولد مرحوم مشهدی محمد رضا طهرانی طبع گردید» (ملکالحکماء، ۱۳۱۴: ۱). ۶. رشف العسل و کشف الغزل: اثر محمد بن حسن حسینی هندی مشهور به هروی (متوفی ۱۳۲۲ق)، در دو بخش، نخست آداب سلوک و طریقت و دیگر شرحی بر غزلی از حافظ در ۱۳۱۶ق به فارسی و با کتابت عبدالرزاق یزدی اردکانی در چاپخانه آستانه منتشر شد (حسینی هندی، ۱۳۱۶: ۱، ۲۵۶). ۷. الفیه طبیه: اثر محمد طاهر مشهدی، دربردارنده معرفی اعضای بدن و مزاجها، تأثیر انواع غذا بر بدن، حجامت، انواع بیماریها و دستورالعملهایی طبی به نظم و در پایان منظومه‌ای کوتاه در طب منسوب به ابن سینا، به عربی در ۱۳۱۷ق با کتابت میرزا طاهر طبیب مشهدی در چاپخانه آستانه و زیر نظر «الاستاد الماهر شیخ محمد طهرانی به زیور طبع آراسته گردید» (مشهدی، ۱۳۱۷: ۱۲۰).

۸. مرقات الصبیان: اثر سید محمدباقر گنجوی اصفهانی (موسوی غروی اصفهانی) (۱۲۵۵-۱۳۳۵ق)، منظومه‌ای سه زبانه (فارسی، ترکی، عربی) و دربردارنده لغات رایج در میان مردم برای تعلیم کودکان سالهای آغازین مکتبخانه‌ها که در ۱۳۱۷ق با نگارش کاتبی ناشناس در چاپخانه شیخ محمد طهرانی انتشار یافت (گنجوی اصفهانی، ۱۳۱۷: ۲-۳، ۹۶). ۹. آثار الرضویه من منتخبات الصدیقیه: مشتمل بر مجموعه موقوفات، فرمانها، قباله‌ها و حکمهای آستان قدس رضوی به فارسی و گردآوری شده به وسیله اسماعیل بن حبیب الله مستوفی همدانی (معتدالسلطنه) در ۱۳۱۷ق با تصحیح میرزا عبدالعلی و کتابت میرزا طاهر طبیب مشهدی (خادم کشیک ثالث آستانه) در چاپخانه «شیخ محمد بن محمد رضا طهرانی» منتشر شد (مستوفی همدانی، ۱۳۱۷: ۳۶۲-۳۶۳). ۱۰. روض الجنان فی مواعظ شهر رمضان: اثر سید محمدباقر گنجوی اصفهانی (موسوی غروی اصفهانی)، شامل پنجاه مجلس و دربردارنده موضوعاتی همچون رفع خشکسالی و طلب باران، عاق والدین، احوال فرعونیان و بنی اسرائیل، کیفیت خلقت حضرت آدم و حوا، وقایعی از زندگانی ائمه اطهار^(ع)، وقایع کربلا و دیگر موضوعات تاریخی، اخلاقی و آموزنده و مورد استفاده در ماه رمضان از سوی واعظان، در ۱۳۱۸ق توأمان به فارسی و عربی با نگارش کاتبی ناشناس «در دارالطباعة استاد الاساتید جناب آقا شیخ محمد ولد مرحمت مآب آقا مشهدی محمد رضای طهرانی» انتشار یافت (گنجوی اصفهانی، ۱۳۱۸: ۱). ۱۱. چهار حکایت: اثری منظوم به فارسی (شامل حکایت دختر مصری، حکایت تسبیح گرفتن حسنین از حضرت امیرالمؤمنین^(ع)، حکایت در آتش رفتن جابر انصاری و قطعه خاکسار)، فاقد تاریخ انتشار، از سوی مؤلف و کاتبی ناشناس برحسب خواهش حاجی محمدجواد کتابفروش مشهدی در چاپخانه شیخ محمد طهرانی منتشر شد (ناشناس، بی تا: ۱، ۱۶).

میرزا آقا طهرانی

او فردی دیگر از خاندان طهرانی بود که در حوزه چاپ سنگی مشهد فعالیت داشت و گویا برادرزاده محمد رضا طهرانی بود، چنانکه میرزا آقا «خلف ارجمند میرزا قلی بیک طهرانی الاصل مشهدی المسکن» (آیتی قائینی، ۱۳۲۶: ۲۷۶) معرفی شده است. او به عنوان آخرین استاد چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی خود را چنین معرفی کرده است: «میرزا آقا مطبوعه‌چی آستانه مقدسه» (ساکماق، ۱۰۵۳۲۳: ۱) و همچنین گاه از او با عنوان استاد ماهر کربلایی میرزا آقا طهرانی الاصل مشهدی المسکن نام برده شده است (جوهری، ۱۳۲۳: ۲۷۴؛ ناشناس، ۱۳۳۳: ۸). دوره میرزا آقا از فعالیت‌ترین دهه‌های حیات چاپخانه سنگی آستانه محسوب می‌شد، چنانکه طی ۱۳۲۱-۱۳۴۴ق، به واسطه تلاش‌های او چهارده کتاب (تسلیه العباد، هشت کتاب، بحرالفوائد، مزامیر الاولیاء، اکفاء المکائد و اصلاح المفاسد، نحو دبستانیان، طوفان البکاء فی مقاتل الشهداء، تذکره المؤمنین، رساله مسئله، ذخیره المعاد، لزوم حجاب ناموس، وسیله الامان من مکائد الشیطان، منتخب التجوید، زیارت دوره حرم حضرت رضا^(ع)) منتشر شد. این در حالی است که میرزا آقا همزمان به صورت تخصصی در چاپخانه شخصی خود نیز فعال بود و به انتشار سیزده کتاب (تاریخ حالات والاحضرت امیر عبدالرحمن خان، حدیث کساء، بحرطویل حدیث کساء، داستان وبای ارض اقدس، طوفان البکاء فی مقاتل الشهداء، حلیه المتقین، مصیبت‌نامه حضرت امام رضا^(ع))، هفت کتاب، در مذمت زنان بد، موش و گربه مخمس، تبصره النحو، بدایع الاشعار و ذریعه التوسل الی خاتم الرسل) طی ۱۳۱۹-۱۳۳۶ق پرداخت.

آنچه مشهود است، در دو دهه پایانی حکومت قاجار که مقارن با دهه‌های پایانی حیات چاپ سنگی مشهد و رواج دیرهنگام دور دوم چاپ سربی بود، چاپ سنگی در وضعیت نامطلوبی قرار داشت و تنها فرد حامی و تلاشگر در این زمان برای جلوگیری از افول چاپ سنگی به ویژه در مجموعه آستان قدس رضوی، میرزا آقا محسوب می‌شد. از این رو در حاشیه صفحه پایانی جلد پنجم از بحرالفوائد (۱۳۲۴ق)، به اوضاع نابسامان چاپ در مشهد و چاپخانه آستانه چنین اشاره شده است: «چون ترتیب دارالطباعة خراسان از بی‌همتی ما مردم اسلام مغشوش و بانی و مشوقی ندارد که امداد و همراهی کند و اغلب اوقات قلمزن بیسواد اصلاح سنگ آن را می‌نماید باوجود سعی و خون دل خوردن مؤلف و مواظبت عالیقدر کربلایی میرزا آقای باسমে‌چی، بازهم در تمام صفوف دخل و تصرفی از نورد^۱ و قلمزن شده و تغییر خط و مطلب و حروف داده که این همه از قامت ناساز بی‌اندام ماست. والا چرا در آستانه مقدسه رضوی، دارالطباعة مخصوصی [ثابت و فعال] نباشد حتی اگر این کربلایی میرزا آقا نبود به کلی مشهد دارالطباعة نداشت» (مهاجره‌روی، ۱۳۲۴: ۳۹۵).

باین حال، تلاش‌های میرزا آقا باوجود رونق بخشی به چاپ سنگی آستانه، سرانجام با بی‌مهری مسئولین مواجه شد. در سندی مربوط به ۱۳ ربیع‌الثانی ۱۳۴۳ق میرزا آقا طی شکایت از شخصی به نام حسین به دیلمی، رئیس کل محاسبات آستان، چنین بیان داشته است: «... [موقعی که از طرف حضرت تولیت جلیله عظمی جهت معاینه نمودن مطبوعه آستانه تشریف آوردید، چاکر آنجا نبودم. حسین طرف حقیر آمد که آقای دیلمی فرموده‌اند: بیایید فوری. حقیر هم شرفیاب شدم، تشریف

۱. وسیله‌ای چوبی یا پلاستیکی و استوانه‌ای شکل که با آن جوهر را بر روی سنگ پخش می‌کردند.

برده بودید و ملاحظه کرده‌اید. بعد از ساعتی حسین آمد که مطبعه را تخلیه نمایید. هرچند اصرار کردم که بالاتفاق خدمت خود سرکار دیلمی برویم قبول نکرده عمل‌جات خود را امر نمود تمام اسباب حقیر و چرخ و پیرواه را بیرون ریخته، شصت هفتاد تومان کوره و سکوب^۱ حقیر را به کلی خراب نمود و فعلاً هم که حضرت تولیت جلیله وقت اجابت به حقیر داده‌اند مطبعه را تخلیه نمی‌کند. شما را قسم می‌دهم به حق حضرت ثامن الحجج^(ع) که حقیر را از شر حسین خلاص فرمایید و خسارت حقیر را از مشارالیه بگیرید. کربلایی میرزا آقا مطبعه‌چی آستانه مقدسه» (ساکماق، ۱۰۵۳۲۳: ۱).

علاوه بر بی‌توجهی به چاپخانه سنگی آستانه، مرگ میرزا آقا طهرانی موضوعی دیگر بود که درنهایت منجر به پایان فعالیت چاپخانه سنگی آستانه شد. در نامه درخواستی از سوی وزارت جنگ، اداره لشکر شرق به تاریخ ۱۳ ربیع‌الثانی ۱۳۴۵ق مبنی بر همکاری چاپخانه آستانه در تهیه مدل تیراندازی، محمودولی اسدی نایب‌التولیه چنین پاسخ داد: «مطبعه‌ای آستان مقدسه دایر داشته و بعضی زیارت‌نامه‌ها و ادعیه و غیره گاهی چاپ می‌شده و دو سال قبل شخص مباشر و عامل آن^۲ مرحوم شده و آن مطبعه متروک شده اگر کسی را که عامل و با ربط از این کار باشد آن اداره محترمه دارند ممکن است اعزام فرمایند تا لوازم چاپخانه را معاینه نماید کسری و نقص دارد یا صحیح است. چنانچه عامل را معرفی فرموده و اعزام نمایید مانعی نخواهد داشت» (ساکماق، ۶۳۷۹۸: ۳). این هنگام را می‌توان نقطه پایان فعالیت اصلی‌ترین چاپخانه سنگی مشهد و متعاقباً چندسال پایانی حیات چاپ سنگی مشهد قلمداد کرد.

مجموعه آثار انتشاریافته با مشارکت میرزا آقا طهرانی به‌عنوان استاد چاپ عبارت‌اند از: ۱. تاریخ حالات والاحضرت امیر عبدالرحمن خان و یا تاریخ افغانستان: این اثر شرح‌حال عبدالرحمن خان (۱۲۶۰-۱۳۱۹ق)، از امرای افغان است که در لندن به زبان انگلیسی منتشر و ۱۳۱۹ق در ایران به‌وسیله غلام مرتضی خان قندهاری و عبدالله منشی به فارسی ترجمه و با کتابت محمدکاظم همدانی آشتیانی در چاپخانه میرزا آقا طهرانی منتشر شد (عبدالرحمن خان، ۱۳۱۹: ۱/۱، ۴۵۴/۲). ۲. تسلیه العباد (مسکنه الفؤاد): اثر شهید ثانی (۹۱۱-۹۶۶ق)، دربردارنده موضوعاتی همچون پاداش مصیبت فرزندان، صبر بر مصائب، تسلیم و رضا به خواست الهی، مصیبت‌داری، عزاداری و گریه، مبنی بر احادیث شیعی با ترجمه اسماعیل مجدالادباء خراسانی توأمان به فارسی و عربی در ۱۳۲۱ق با کتابت عبدالحسین بن میرزا نصرالله، به تصحیح مشهدی عبدالحسین تاجر تبریزی و با حمایت مالی علینقی میرزا رکن‌الدوله، در چاپخانه آستان قدس منتشر شد (شهیدثانی، ۱۳۲۱: ۱، ۱۶۰). ۳. حدیث کساء: این اثر به عربی (فاقد ترجمه) در ۱۳۲۲ق با نگارش کاتبی ناشناس در چاپخانه «کربلایی میرزا آقا طهرانی حسب خواهش میرزا محمدجواد کتابفروش مشهدی و ملا محمد کتابفروش» انتشار یافت (حدیث کساء، ۱۳۲۲: ۱۶). ۴. بحرطویل حدیث کساء: اثری ادبی و دربردارنده حدیث مذکور در قالب نظم، به فارسی و تألیف آن «به سعی و جهد ملا محمد، دعانویس پهلوی سقاخانه طلای صحن کهنه ولد خیرالحاج حاجی علیرضای بیرجندی» بود. این اثر در ۱۳۲۲ق با کتابت غلامرضا در کارخانه مشهدی میرزا آقا طهرانی منتشر شد (بیرجندی، ۱۳۲۲: ۱۶).

^۱. منبع آب.^۲. میرزا آقا طهرانی.

۵. داستان وبای ارض اقدس: اثری منظوم و سرایش یافته از سوی شاعری ناشناس که در ۱۳۲۲ق به فارسی و با همکاری کاتب و نقاشی ناشناس برحسب خواہش آقا کربلایی غلامرضا در چاپخانه «آقا مشہدی آقای میرزای طهرانی» منتشر شد (ناشناس، ۱۳۲۲: ۱، ۱۵). ۶. طوفان البكاء فی مقاتل الشهداء: اثر محمدابراهیم بن محمدباقر جوهری (متوفی ۱۲۵۳ق) که در ۱۳۲۳ق به فارسی و با نگارش کاتبی ناشناس و با تصویرسازی علی اصغر متخلص به مذهب طوسی برحسب خواہش دو کتابفروش به نام‌های محمد اسمعیل کتابفروش و میرزا محمدجواد کتابفروش مشہدی در چاپخانه «کربلایی میرزا آقا طهرانی الاصل مشہدی المسکن» انتشار یافت (جوهری، ۱۳۲۳: ۲۷۴). ۷. هشت کتاب: اثر شاعری ناشناس و دربردارنده هشت حکایت منظوم کوتاه در ۱۳۲۳ق به فارسی با همکاری کاتب و نقاشی ناشناس، با حمایت مالی ملا میرزا محمد کتابفروش در چاپخانه آستان قدس منتشر شد (ناشناس، ۱۳۲۳: ۱، ۵۰). ۸. بحرال فوائد (کلیات ریاضی): اثر محمد یوسف مهاجر هروی متخلص به ریاضی (۱۲۹۰-۱۳۳۵ق)، دربردارنده دوازده بخش با درون‌مایه‌های گوناگون که در ۱۳۲۴ق به فارسی و با کتابت محمدحسین هروی و با نقاشی‌هایی از سیدالشعرا در چاپخانه آستان قدس انتشار یافت (مهاجرهروی، ۱۳۲۴: ۱، ۵۷۲).

۹. مزامیر الاولیاء (مرقات الایقان و مرقات الصبیان): اثر محمدباقر گنجوی اصفهانی، دربردارنده وعظ، خطابه و سرگذشت ائمه اطهار^(ع) که در ۱۳۲۵ق توأمان به فارسی و عربی و نظم و نثر، با نگارش کاتبی ناشناس در چاپخانه آستان قدس منتشر شد (گنجوی اصفهانی، ۱۳۲۵: ۱/۱، ۴۲۰/۲). ۱۰. اکفاء المکائد و اصلاح المفاسد: اثر محمدباقر آیتی‌قائینی (۱۲۳۸-۱۳۱۲ق)، دربردارنده رد و انکار عقاید فرقه صوفیه با توسل به روایات مأثوره که در ۱۳۲۶ق به فارسی و با کتابت ابن ملاعلی تبریزی در چاپخانه آستان قدس منتشر شد (آیتی‌قائینی، ۱۳۲۶: ۱، ۲۷۶). ۱۱. نحو دبستانیان: اثر ابوالقاسم بن هادی قزوینی، شامل اصول و قواعد نحو برای دانش‌آموزان دبستان که در ۱۳۲۷ق توأمان به فارسی و عربی با کتابت عبدالعلی در چاپخانه آستان قدس انتشار یافت (قزوینی، ۱۳۲۷: ۱، ۱۴۸). ۱۲. حلیه المتقین: اثر محمدباقر مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۱ق)، دربردارنده اخلاق، آداب و سنن اسلامی و در حاشیه آن مجمع المعارف و مخزن العوارف و رساله حسنیه توأمان به فارسی و عربی در ۱۳۲۹ق با نگارش کاتبی ناشناس برحسب درخواست حاجی محمدجواد کتابفروش مشہدی در چاپخانه میرزا آقا طهرانی منتشر شد (مجلسی، ۱۳۲۹: ۱، ۲۱۲).

۱۳. مصیبت‌نامه حضرت رضا^(ع): این اثر در ۱۳۳۰ق از سوی شاعری ناشناس در زمینه واقعه هتک حرمت حرم رضوی به‌وسیله نیروهای روس سروده و با همکاری کاتب و نقاشی ناشناس، حسب خواہش حاجی محمدجواد کتابفروش مشہدی در چاپخانه کربلایی میرزا آقا طهرانی منتشر شد (ناشناس، ۱۳۳۰: ۱، ۱۶). ۱۴. طوفان البكاء فی مقاتل الشهداء: اثر محمدابراهیم جوهری که در ۱۳۳۰ق به نگارش کاتبی ناشناس با نقاشی‌هایی از میرزا سید عبدالرحیم و حمایت میرزا اسماعیل کتابفروش در چاپخانه آستان قدس انتشار یافت (جوهری، ۱۳۳۰: ۱، ۲۵۸). ۱۵. تذکره المؤمنین: اثر حسن بن احمد حسینی کاشانی، درباره مسائل، آداب و واجبات نماز که در ۱۳۳۰ق به فارسی و با کتابت محمدحسن بن ملا ابراهیم نجف‌آبادی اصفهانی در چاپخانه آستان قدس زیر نظر میرزا آقا طهرانی، منتشر شد (حسینی کاشانی، ۱۳۳۰: ۱۱۰). ۱۶. رساله مسئله: اثر مرتضی بن محمدامین انصاری با گردآوری محمدعلی یزدی که پیشتر در ۱۲۹۵ق چاپ شده بود، در ۱۳۳۱ق مجدد به فارسی و با کتابت

مقاله پژوهشی

محمدحسن نجفآبادی اصفهانی به درخواست مشهدی محمدمهدی کتابفروش در چاپخانه آستانه منتشر شد (انصاری، ۱۳۳۱: ۱، ۱۵۴).

۱۷. ذخیره المعاد: اثر زین العابدین بن مسلم حائری مازندرانی (متوفی ۱۳۰۹ق)، شامل پرسش و پاسخ‌هایی در مسائل فقهی مبنی بر نظر علما که در ۱۳۳۱ق به فارسی و با کتابت محمدحسن نجفآبادی اصفهانی در چاپخانه آستان قدس انتشار یافت (حائری مازندرانی، ۱۳۳۱: ۱، ۶۸۸). ۱۸. لزوم حجاب ناموس: اثر فضل‌الله بن داوود مشهدی ملقب به بدایع‌نگار، دربردارنده موضوعات مربوط به حجاب زنان و تعلیمات مرتبط به آن که در ۱۳۳۲ق توأمان به فارسی و عربی با نگارش کاتبی ناشناس در چاپخانه آستان قدس انتشار یافت (بدایع‌نگار، ۱۳۳۲: ۳۶). ۱۹. هفت کتاب: اثر شاعری ناشناس، شامل هفت حکایت منظوم کوتاه که در ۱۳۳۲ق به فارسی با همکاری کاتب و نقاشی ناشناس، به سعی و اهتمام علی‌اکبر کتابفروش قندهاری در چاپخانه «مشهدی میرزا آقا طهرانی» منتشر شد (ناشناس، ۱۳۳۲: ۴۸). ۲۰. در مذمت زنان بد: اثری منظوم به فارسی از شاعری ناشناس که در ۱۳۳۳ق با همکاری کاتب و نقاشی ناشناس در چاپخانه «استاد الماهر کربلایی میرزا آقا طهرانی‌الاصل مشهدی‌المسکن» منتشر شد (ناشناس، ۱۳۳۳: ۸). ۲۱. موش و گربه مخمس: منظومه‌ای کوتاه در حوزه ادبیات مکتب‌خانه‌ای اثر اسماعیل چرکچی که در ۱۳۳۳ق با کتابت میرزا علی و با همکاری نقاشی ناشناس، بنا به درخواست آقا مهدی کتابفروش در «مطبعه کربلایی میرزا آقا طهرانی» منتشر شد (چرکچی، ۱۳۳۳: ۱، ۳۸).

۲۲. تبصره النحو: اثر محمدحسن هروی (خراسانی) که در ۱۳۳۳ق توأمان به فارسی و عربی با کتابت عبدالعلی و با حمایت میرزا علی‌اصغر کتابفروش و اجازه ریاست معارف خراسان، در «کارخانه مشهدی میرزا آقا طهرانی» منتشر شد (هروی، ۱۳۳۳: ۳، ۷۴). ۲۳. بدایع الاشعار (شرح قصیده صنایع الاسحار قوامی گنجوی): اثر فضل‌الله بن داود بدایع‌نگار که در ۱۳۳۶ق توأمان به نظم و نثر به فارسی با کتابت علی گرگانی و به اهتمام (بانی) اسماعیل کتابفروش (مدیر کتابخانه علمی) در چاپخانه «آقا مشهدی میرزا آقا طهرانی» انتشار یافت (قوامی گنجوی، ۱۳۳۶: ۱، ۱۱۰). ۲۴. وسیله الامان من مکائد الشیطان فی حالة الاحتضار: اثر محمدهاشم بن محمدعلی خراسانی (۱۲۴۲-۱۳۱۲ق)، دربردارنده آیات و احادیث مرتبط به لحظات مرگ که در ۱۳۴۰ق، توأمان به فارسی و عربی با کتابت محمدحسن نجفآبادی اصفهانی و با حمایت حاج محمدکاظم هروی در چاپخانه آستان قدس منتشر شد (خراسانی، ۱۳۴۰: ۱۵۶). ۲۵. منتخب التجوید: اثر سید محمد قاری‌عرب، دربردارنده قواعد تجوید برای محصلین مدارس که در ۱۳۴۱ق توأمان به فارسی و عربی و با کتابت عبدالعلی در چاپخانه آستان قدس انتشار یافت (قاری‌عرب، ۱۳۴۱: ۹۶). ۲۶. زیارت دوره حرم حضرت رضا^(ع): به‌وسیله مرتضی‌قلی خان طباطبایی (تولیت وقت) گردآوری و در ۱۳۴۴ق به عربی و فاقد ترجمه با کتابت عبدالعلی در چاپخانه آستانه منتشر شد (طباطبایی، ۱۳۴۴: ۲). ۲۷. ذریعه التوسل الی خاتم الرسل: اثر ابوالحسن بن محمدتقی شیخ‌الرئیس قاجار (۱۲۶۴-۱۳۳۶ق)، قصیده‌ای عربی با کتابت محمدحسین بن محمدحسن در چاپخانه کربلایی میرزا آقا (فاقد تاریخ) منتشر شد (شیخ‌الرئیس قاجار، بی‌تا: ۱، ۸).

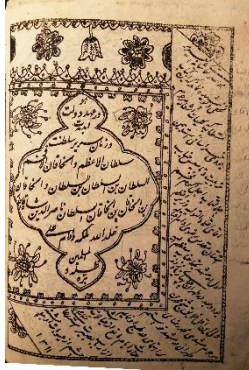
بر اساس بررسی آرشیوی می‌توان دریافت که فعالیت خاندان طهرانی غالباً به حوزه چاپ کتاب محدود بود. در این بین تنها میرزا آقا طهرانی انتشار یک شماره از ماهنامه الکمال (ربیع‌الثانی ۱۳۴۲ق)، دربردارنده موضوعات دینی، تاریخی، اخلاقی و

رخدادهای ماهانه را به درخواست مدیر و صاحب‌امتیاز آن، فضل‌الله آل‌دواود (بدایع‌نگار آستان قدس)، عهده‌دار شد. این ماهنامه از ۹ ذی‌الحجه ۱۳۳۸ق تا ۳ جمادی‌الثانی ۱۳۴۲ق در مشهد و چاپخانه طوس و سپس خراسان به شیوه چاپ سربی منتشر می‌شد، اما در یک شماره (سال سوم، شماره پنجم) به شیوه چاپ سنگی و «در آستان قدس مطبعه مشهدی میرزا آقای طهرانی طبع گردید» (الکمال، ۱۳۴۲: ۴۰/۵).

درمجموع، مبنی بر آمار و شواهد آرشیوی مستخرج، خاندان طهرانی در انتشار ۱۹ عنوان از ۲۸ عنوان کتاب انتشار یافته در چاپخانه آستان قدس رضوی (اساتید چاپ سایر کتاب‌ها: ۱۲۹۴-۱۲۹۵ق منتخب القصاید، رساله مسئله و البحر الصافی: میرزا رفیع تبریزی، ۱۲۹۷ق کفایه الحفاظ: ناشناس، ۱۳۱۰ق اکسیر الاخبار للاخبار: شیخ مهدی، ۱۳۱۴ق رساله طاعونیه: ناشناس، ۱۳۲۱ق ذریعه الرضویه: ناشناس، ۱۳۲۴ق هفت کتاب: ناشناس، ۱۳۳۱ق آداب الشریعه المطهره: ناشناس) و انتشار ۲۰ عنوان از ۶۷ عنوان کتاب انتشار یافته در دوره ۵۰ ساله (۱۲۹۴-۱۳۴۴ق) تولید کتاب به شیوه چاپ سنگی در مشهد (اساتید چاپ سایر کتاب‌ها: ۱۳۰۸ق تریاق فاروق و ینایع الموده: ناشناس، ۱۳۱۲ق زیارت‌نامه حضرت رضا^(ع): ناشناس، ۱۳۱۳ق تجریدنامه: ناشناس، ۱۳۱۴ق ملستان: ناشناس، ۱۳۱۷ق مولودنامه حضرت رسول^(ص) و البحر الصافی: ناشناس، ۱۳۱۸ق اللؤلؤ الغالیه فی اسرار الشهاده: ناشناس، ۱۳۲۰ق، تحیه الزائر و بلغه المجاور و رساله‌ای در عقاید شیخیه: ناشناس، ۱۳۲۱ق، شعشعه الحسینی، تذکره المصائب، تذکره الموحدین، نشوه الوداد و هدیة المعاد، زبده التجویدات، زن تنبل و غیرتیه: ناشناس، ۱۳۲۲ق ضیاء المستضیین: ناشناس، ۱۳۲۵ق سماوریه: ناشناس، ۱۳۲۵ق تنبیه الغافلین: عبدالله تبریزی، ۱۳۲۶ق نصاب الصبیان: ناشناس، ۱۳۲۷ق بودجه مدارس خیریه سعادت: برادران محمدزاده تبریزی، ۱۳۲۹ق جواهر الزیارات و لثالی الدعوات: ناشناس، ۱۳۳۱ق تاریخ‌نامه ادبی و اخلاقی مستخرج از شاهنامه و مفتاح الادب: در علم محاضره و محاوره: علمی، ۱۳۳۱ق ذخیره‌العباد فی يوم‌المعاد: ناشناس، ۱۳۳۲ق زیارت دوره حرم حضرت ثامن‌الائمه^(ع) و زیارات مأثوره حضرت علی بن موسی‌الرضا^(ع): ناشناس، ۱۳۳۲ق وجیزه نیریه: خراسان، ۱۳۳۳ق سرورالعاشقین: ناشناس، ۱۳۳۶ق چهل حدیث در فضائل حضرت علی^(ع): ناشناس، ۱۳۳۹ق انقلاب طوس: ناشناس، ۱۳۴۰ق رساله ارث به‌ضمیمه نفقات و تجوید فرهنگ: ناشناس، ۱۳۴۲ق گلزار رضوی: حاج عبدالرحیم، ۱۳۴۳ق آداب زیاره جامعه کبیره: ناشناس، ۱۳۴۴ق نصاب الصبیان منتخب: ناشناس، بی‌تا زیارت‌نامه حضرت رضا^(ع): ناشناس، بی‌تا زیارت‌نامه حضرت رضا^(ع): کاروانسرای سلطانی و بی‌تا زیارت‌نامه حضرت رضا^(ع): علمی)، به‌عنوان تاثیرگذارترین خاندان در حیات این صنعت نوظهور در شرق کشور، به فعالیت حرفه‌ای، جدی و مستمر پرداختند^۱.

^۱. محتمل است کتاب‌هایی که به دلیل فقدان صفحه انجامه یا عدم اشاره به استاد چاپ، ناشران آن‌ها ناشناخته باقی مانده، توسط خاندان طهرانی منتشر شده باشد. باین‌حال، در این پژوهش تنها اسناد و موارد معتبر بررسی شده و از اشاره به فرضیات و احتمالات خودداری گردیده است.

مجموعه تصویری ۱: صفحات انجامة برخوردار از نام استادان چاپ (خاندان طهرانی)

کلیات جودی (۱۳۱۱ق)

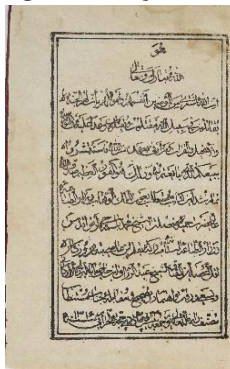
مناجات نامه (۱۳۰۹ق)

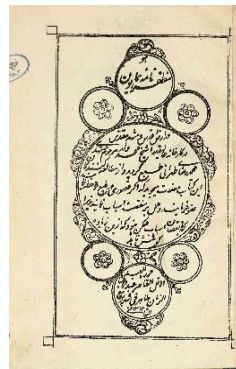
چهار حکایت (بی تا)

نجاه العاصین (۱۳۱۰ق)

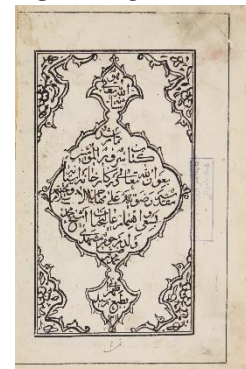
شف العسل (۱۳۱۶ق)

مظفرنامه همایون (۱۳۱۴ق)

نورالمنابر (۱۳۱۲ق)

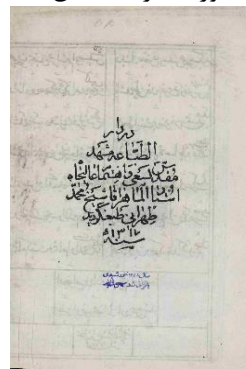
سرور المؤمنین (۱۳۱۱ق)

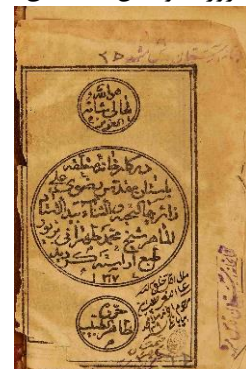
روض الجنان (۱۳۱۸ق)

آثار الرضویه (۱۳۱۷ق)

مرقات الصبیان (۱۳۱۷ق)

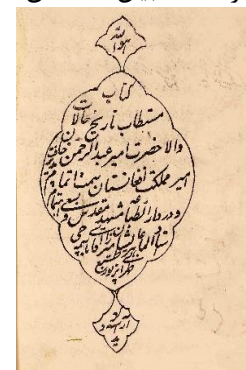
الفیه طویه (۱۳۱۷ق)

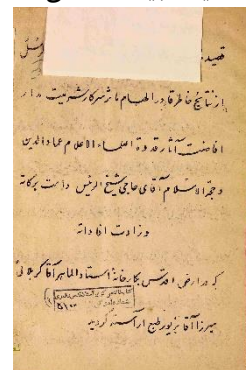
حدیث کساء (۱۳۲۲ق)

تسلیه العباد (۱۳۲۱ق)

تاریخ حالات امیر (۱۳۱۹ق)

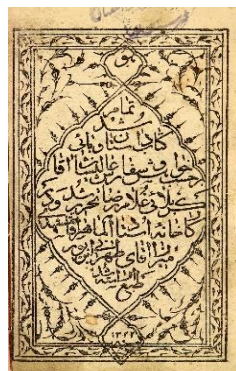
ذریعه التوسل (بی تا)

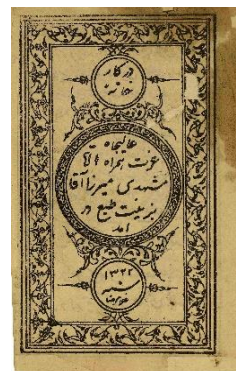
هشت کتاب (۱۳۲۳ق)

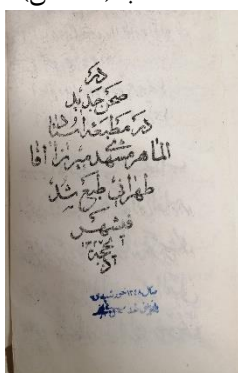
طوفان البكاء (۱۳۲۳ق)

داستان وبا (۱۳۲۲ق)

حدیث کساء (۱۳۲۲ق)

نحو دبستانیان (۱۳۲۷ق)

اکفاء المکاند (۱۳۲۶ق)

مزامیر الاولیاء (۱۳۲۵ق)

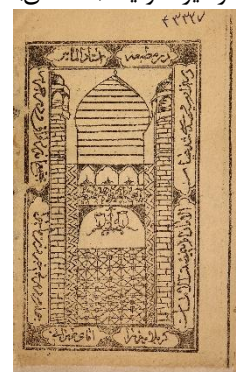
بحر الفوائد (۱۳۲۴ق)

تذکره المؤمنین (۱۳۳۰ق)

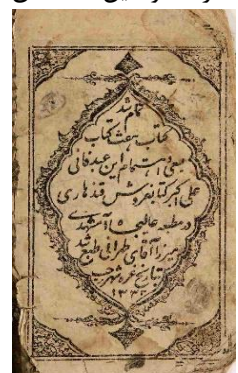
طوفان البكاء (۱۳۳۰ق)

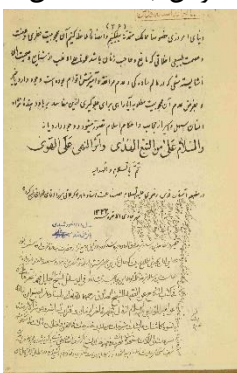
مصیبت نامه (۱۳۳۰ق)

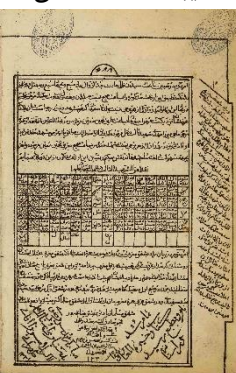
حلیه المتقین (۱۳۲۹ق)

هفت کتاب (۱۳۳۲ق)

لزوم حجاب (۱۳۳۲ق)

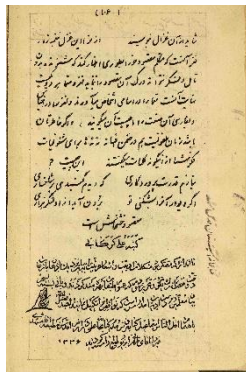
ذخیره المعاد (۱۳۳۱ق)

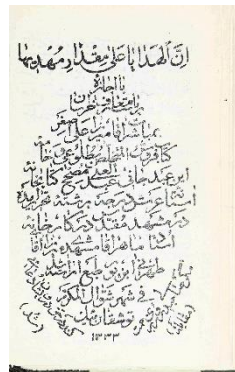
رساله مسئله (۱۳۳۱ق)

استادان چاپ به مثابه کارگزاران فرهنگی: بررسی سه نسل از خاندان طهرانی و پایدارسازی چاپ سنگی در مشهد (۱۲۹۴-۱۳۴۴ق)

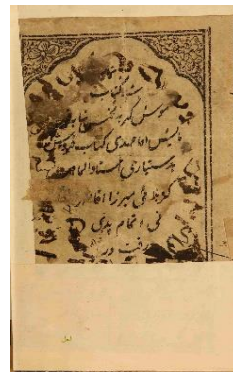
مقاله پژوهشی

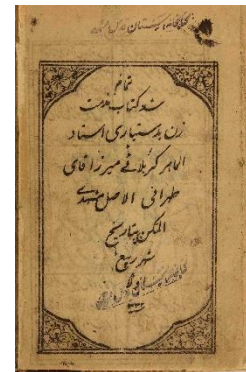
بدایع الاشعار (۱۳۳۶)

تبصره النحو (۱۳۳۳ق)

موش و گربه (۱۳۳۳ق)

در مذمت زنان بد (۱۳۳۳ق)

زیارت دوره حرم (۱۳۴۴ق)

منتخب التجوید (۱۳۴۱ق)

وسيله الامان (۱۳۴۰ق)

جدول ۱: آثار انتشار یافته از سوی خاندان طهرانی در مشهد (مأخذ: نگارنده)

عنوان	نشر	مؤلف/گردآورنده	مترجم/مصحح	کاتب	نقاش	بانی	چاپخانه	درون مایه	زبان	قطع	صفحه	خط
نجاه العاصین	۱۳۱۰	ذوالفقار مشهدی بخارایی	-----	علی راقم مشهدی	----	ملا میرزا محمد کتابفروش	استان قدس (محمد رضا طهرانی)	وعظ و خطابه	فارسی و عربی	رحلی کوچک	۵۶۲	نستعلیق
چهار حکایت	بی تا	ناشناس	-----	ناشناس	----	محمد جواد کتابفروش	شیخ محمد طهرانی	شعر مذهبی (امام علی ع)	فارسی	رقعی	۱۶	نسخ
مناجات نامه و دوازده بند محتشم	۱۳۰۹	ابوسعید ابوالخیر، محتشم کاشانی	-----	ناشناس	----	سید کاظم کتابفروش	شیخ محمد طهرانی	شعر عرفانی مرثیه کربلا	فارسی	رقعی	۱۴	نستعلیق
کلیات جودی	۱۳۱۱	عبدالجواد خراسانی	-----	میرزا طاهر طبیب مشهدی	میرزا سید حسن	محمد اسمعیل کتابفروش	استان قدس (شیخ محمد طهرانی)	مرثیه ائمه اطهار ع	فارسی	وزیری	۲۵۰	نستعلیق
سرور المؤمنین	۱۳۱۱	جسور (میرزا آقا)	-----	ناشناس	ناشناس	رضا کتابفروش	استان قدس (شیخ محمد طهرانی)	مرثیه امام حسین ع	فارسی	وزیری	۱۲۰	نستعلیق
نور النماز	۱۳۱۲	عبدالله زنجانی	-----	علی راقم مشهدی	----	محمد حسن صراف	شیخ محمد طهرانی	واقعه کربلا	فارسی	وزیری	۲۸۴	نسخ
مظفرنامه همایون	۱۳۱۴	حسن ملک الحکماء	-----	میرزا طاهر طبیب مشهدی	----	موسی غفاری کاشانی	شیخ محمد طهرانی	وقایع معاصر (مرگ شاه)	فارسی	وزیری	۴۴	نستعلیق
رشف العسل و کشف الغزل	۱۳۱۶	محمد حسینی هندی	-----	عبدالرزاق یزدی اردکانی	----	-----	استان قدس (شیخ محمد طهرانی)	آداب سلوک	فارسی	رقعی	۲۵۶	نسخ
الفیه طبیه	۱۳۱۷	محمد طاهر مشهدی	-----	میرزا طاهر طبیب مشهدی	----	-----	استان قدس (شیخ محمد طهرانی)	علم پزشکی	عربی	رقعی	۱۲۰	نسخ
مرقات الصبیان	۱۳۱۷	سید محمدباقر گنجوی اصفهانی	-----	ناشناس	----	-----	شیخ محمد طهرانی	درسی (لغت شناسی)	فارسی و عربی	وزیری	۹۶	نسخ

۱۳۱۷	آثار الرضویه من منتخبات الصدیقه	اسماعیل مستوفی همدان	-----	میرزا طاهر طبیب مشهدی	-----	محمدرضا صدیق الدوله	شیخ محمد طهرانی	مجموعه وقف نامه	فارسی	وزیری	۳۶۳	نسخ/ سیاق
۱۳۱۸	روض الجنان فی مواظ شهر	سید محمدباقر گنجوی اصفهانی	-----	ناشناس	-----	-----	شیخ محمد طهرانی	وعظ و خطابه	فارسی عربی	وزیری بزرگ	۴۰۰	نسخ
-----	ذریعه التوسل الی خاتم الرسل	ابوالحسن شیخ الرئیس قاجار	-----	محمدحسین	-----	-----	میرزا آقا طهرانی	مدیحه سرایی پیامبر (ع)	عربی	وزیری	۸	نسخ
۱۳۱۹	تاریخ حالات والا حضرت امیر عبدالرحمن خان	عبدالرحمن خان	-----	محمد کاظم همدانی آشتیانی	-----	-----	میرزا آقا طهرانی	تاریخ افغانستان	فارسی	وزیری	۹۵۴	نستعلیق
۱۳۲۱	تسلیه العباد (مسکنه الفؤاد)	زین الدین شهید ثانی	-----	عبدالحسین بن میرزا نصرالله تاجر تبریزی	-----	علینقی میرزا رکن الدوله	آستان قدس (میرزا آقا طهرانی)	احادیث شیعی (مصیبت و صبر)	فارسی عربی	وزیری	۱۶۰	نسخ
۱۳۲۲	حدیث کساء	-----	-----	ناشناس	-----	محمدجواد کتابفروش، ملا محمد کتابفروش	میرزا آقا طهرانی	احادیث شیعی	عربی	رقعی	۱۶	نسخ
۱۳۲۲	بحر طویل حدیث کساء	ملا محمد بیرجندی	-----	غلامرضا	-----	-----	میرزا آقا طهرانی	احادیث شیعی	فارسی	رقعی	۱۶	نستعلیق
۱۳۲۲	داستان وبای ارض اقدس	ناشناس	-----	ناشناس	-----	آقا کربلایی غلامرضا	میرزا آقا طهرانی	وقایع معاصر (وبای مشهد)	فارسی	رقعی	۱۶	نسخ
۱۳۲۳	طوفان البکاء فی مقاتل الشهداء	محمد ابراهیم جوهری	-----	ناشناس	-----	محمد اسمعیل کتابفروش، محمدجواد کتابفروش	میرزا آقا طهرانی	مصائب ائمه اطهار (ع)	فارسی	وزیری	۲۷۴	نسخ
۱۳۲۳	هشت کتاب	ناشناس	-----	ناشناس	-----	ملا میرزا محمد کتابفروش	استان قدس (میرزا آقا طهرانی)	پند و اندرز	فارسی	رقعی	۵۰	نستعلیق
۱۳۲۴	بحر الفوائد (کلیات ریاضی)	محمد یوسف مهاجر هروی	-----	محمدحسین هروی	-----	سید الشعرا	استان قدس (میرزا آقا طهرانی)	کشکول	فارسی	رحلی کوچک	۵۷۲	نستعلیق
۱۳۲۵	مزامیر الاولیاء	سید محمدباقر گنجوی اصفهانی	-----	ناشناس	-----	-----	استان قدس (میرزا آقا طهرانی)	مصائب ائمه اطهار (ع)	فارسی عربی	وزیری	۴۲۰ ۱۸۸	نسخ
۱۳۲۶	اکفای المکائد و اصلاح المفاسد	محمدباقر آیتی قائینی	-----	ابن ملا علی تبریزی	-----	-----	استان قدس (میرزا آقا طهرانی)	رد عقاید صوفیه	فارسی	رقعی	۲۷۶	نسخ
۱۳۲۷	نحو دبستانیان	ابوالقاسم قزوینی	-----	عبدالعلی	-----	-----	استان قدس (میرزا آقا طهرانی)	درسی (نحو)	فارسی عربی	رقعی	۱۴۸	نستعلیق
۱۳۲۹	حلیه المتقین	محمدباقر مجلسی	-----	ناشناس	-----	محمدجواد کتابفروش	میرزا آقا طهرانی	اخلاق، آداب، سنن اسلامی	فارسی عربی	وزیری بزرگ	۲۱۲	نسخ
۱۳۳۰	مصیبت نامه حضرت امام رضا (ع)	ناشناس	-----	ناشناس	-----	محمدجواد کتابفروش	میرزا آقا طهرانی	وقایع معاصر (حمله روس به حرم)	فارسی	وزیری	۱۶	نسخ
۱۳۳۰	طوفان البکاء فی مقاتل الشهداء	محمد ابراهیم جوهری	-----	میرزا سید عبدالرحیم	-----	میرزا اسماعیل کتابفروش	استان قدس (میرزا آقا طهرانی)	مصائب ائمه اطهار (ع)	فارسی	وزیری	۲۵۸	نسخ
۱۳۳۰	تذکره المؤمنین	حسن حسینی کاشانی	-----	محمدحسن نجف آبادی اصفهانی	-----	-----	استان قدس (میرزا آقا طهرانی)	مسائل فقهی (نماز)	فارسی	رقعی	۱۱۰	نسخ
۱۳۳۱	رساله مسئله	مرتضی انصاری	-----	محمدحسن نجف آبادی اصفهانی	-----	محمد مهدی کتابفروش خوانساری	استان قدس (میرزا آقا طهرانی)	مسائل فقهی و شرعی	فارسی عربی	وزیری	۱۵۴	نسخ

ذخیره المعاد	۱۳۳۱	زین العابدین حائری مازندرانی	-----	محمدحسن نجف آبادی اصفهانی	----	-----	استان قدس (میرزا آقا طهرانی)	مسائل فقهی و شرعی	فارسی	وزیری	۶۸۸	نسخ
لزوم حجاب ناموس	۱۳۳۲	فضل الله بدایع نگار	-----	ناشناس	----	-----	استان قدس (میرزا آقا طهرانی)	مسائل فقهی (حجاب)	فارسی عربی	وزیری	۳۶	نسخ
هفت کتاب	۱۳۳۲	ناشناس	-----	ناشناس	ناشناس	علی اکبر کتابفروش قندهاری	میرزا آقا طهرانی	پند و اندرز	فارسی	رقعی	۴۸	نستعلیق
در مذمت زنان بد	۱۳۳۳	ناشناس	-----	ناشناس	ناشناس	-----	میرزا آقا طهرانی	پند و اندرز	فارسی	رقعی	۸	نستعلیق
موش و گربه مخمس	۱۳۳۳	اسماعیل چرکچی	-----	میرزا علی	ناشناس	مهدی کتابفروش	میرزا آقا طهرانی	پند و اندرز	فارسی	رقعی	۳۸	نستعلیق
تبصره النحو	۱۳۳۳	محمدحسن هروی	-----	عبدالعلی	----	میرزا علی اصغر کتابفروش	میرزا آقا طهرانی	درسی (علم نحو)	فارسی عربی	رقعی	۷۴	نسخ
بدایع الاشعار	۱۳۳۶	قوامی گنجوی	فضل الله بدایع نگار	علی گرگانی	----	اسماعیل کتابفروش	میرزا آقا طهرانی	درسی (ادبیات)	فارسی	وزیری	۱۱۰	نستعلیق
وسيله الامان من مکائد الشیطان	۱۳۴۰	محمد هاشم خراسانی	-----	محمدحسن نجف آبادی اصفهانی	----	محمد کاظم هروی	استان قدس (میرزا آقا طهرانی)	احادیث شیعی (مرغ)	فارسی عربی	وزیری	۱۵۶	نسخ
منتخب التجوید	۱۳۴۱	سید محمد قاری عرب	-----	عبدالعلی	----	-----	استان قدس (میرزا آقا طهرانی)	درسی (تجوید قرآن)	فارسی عربی	رقعی	۹۶	نسخ
زیارت دوره حرم حضرت رضا ^(ع)	۱۳۴۴	مرتضی قلی طباطبایی	-----	عبدالعلی	----	-----	استان قدس (میرزا آقا طهرانی)	زیارت نامه	عربی	رقعی	۳۲	نسخ

نتیجه گیری

این پژوهش با واکاوی نقش خاندان طهرانی در حیات چاپ سنگی مشهد نشان داد که این خاندان نه تنها به عنوان عاملان فنی، بلکه در جایگاه واسطه های فرهنگی بین نهادهای گوناگون جامعه به ایفای نقش پرداخته اند. سه نسل پیوسته این خاندان (محمدرضا، شیخ محمد و میرزا آقا طهرانی) با مدیریت مستقیم و تخصص فنی، بخشی از تولیدات چاپ سنگی مشهد در بازه زمانی ۱۲۹۴-۱۳۴۴ق را به خود اختصاص دادند. آنان با انتشار گسترده متون مذهبی، ادبی و آموزشی، علاوه بر تأمین نیازهای فرهنگی جامعه، به عاملی اصلی در تداوم نسبی این صنعت در مشهد تبدیل شدند. بررسی آرشیوی حاکی از آن است که فعالیت آنان در دو محور چاپخانه آستان قدس رضوی و چاپخانه های شخصی صورت گرفت. باین حال، تداوم فعالیت این خاندان و صنعت چاپ سنگی در مشهد با چالش های ساختاری مواجه بود. پژوهش حاضر نشان می دهد که باوجود کارکرد ویژه خاندان طهرانی، عواملی همچون حمایت های مقطعی و غیرنهادی، بی توجهی متولیان آستان قدس، گرایش به چاپ سربی و فقدان نیروی جایگزین پس از میرزا آقا طهرانی، به تدریج باعث افول این صنعت شد؛ به ویژه رویکرد اداری آستان قدس که اولویت را به چاپ سربی برای امور رسمی می داد و چاپ سنگی را صرفاً برای انتشار متون مذهبی عامه پسند مفید می دانست، نقش تعیین کننده ای در تضعیف جایگاه این فناوری داشت. درنهایت، با درگذشت میرزا آقا طهرانی و عدم تربیت نسل بعدی، چاپخانه سنگی آستانه تعطیل گردید و فصل مهمی از تاریخ فرهنگی مشهد به پایان رسید. از منظر کارکردی، این مطالعه علاوه بر واکاوی نقش محوری خاندان های متخصص در تاریخ فرهنگی ایران، نشان می دهد که چگونه تغییرات فناورانه و سیاست های کلان می تواند نهادهای به ظاهر پایدار را با خطر ضعف و افول مواجه سازد. به این معنا که حتی نقش آفرینان اصلی

نیز در غیاب پشتیبانی ساختاری قادر به تداوم بخشیدن به فرآیندهای فرهنگی نخواهند بود. بنابراین، تجربه خاندان طهرانی نه تنها فصل مهمی از تاریخ چاپ ایران، بلکه نمونه‌ای بارز از تعامل پیچیده عوامل فنی، اجتماعی و نهادی در فرآیندهای توسعه فرهنگی محسوب می‌شود.

منابع فارسی

- اصلانیان، صبوح دیوید. (۱۳۹۹ش). *ظهور اولیه چاپ در عصر صفوی: نگاهی نو به نخستین چاپخانه ارمینیان در جلفای نو*. ترجمه مصطفی لعل شاطری. قم: وراقان.
- بابازاده، شهلا. (۱۳۷۸ش). *تاریخ چاپ در ایران*. تهران: طهوری.
- براون، ادوارد گرانویل. (بی‌تا). *تاریخ مطبوعات و ادبیات در دوره مشروطیت*. ج ۲. ترجمه محمد عباسی. تهران: معرفت.
- بورستین، دانیل جی. (۱۳۶۵ش). «فن چاپ پیش از گوتنبرگ». ترجمه حسین معصومی همدانی. *دانش*. (شماره ۳۸)، ۳۶-۴۶.
- پروین، ناصرالدین. (۱۳۷۷ش). *تاریخ روزنامه‌نگاری ایران و دیگر پارسی‌نویسان*. ج ۱. تهران: نشر دانشگاهی.
- دروئه، روژه. (۱۳۶۷ش). «خوشنویسی و طراحی حروف چاپی در اروپا». ترجمه مسعود سپهر. *پیام یونسکو*. (شماره ۲۱۸)، ۱۳-۱۰.
- دلواله، پیترو. (۱۳۷۰ش). *سفرنامه پیترو دلواله*. ترجمه شعاع‌الدین شفا. تهران: علمی و فرهنگی.
- رفاعی، عبدالجبار. (۱۴۱۴ق). *معجم المطبوعات عربیه فی ایران*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- سرکیسیان. (۱۳۵۱ش). «ارامنه و ایران». ترجمه هراند قوکاسیان. *ارمغان*. (شماره ۱)، ۵۸-۶۴.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۲ش). *سفرنامه شاردن*. ج ۲. ترجمه اقبال یغمایی. تهران: توس.
- شچگلوا، المپادا پولونا. (۱۳۸۸ش). *تاریخ چاپ سنگی در ایران*. ترجمه پروین منزوی. تهران: معین.
- شهری، جعفر. (۱۳۷۶ش). *طهران قدیم*. ج ۲. تهران: معین.
- شیرازی، میرزا صالح. (۱۳۶۴ش). *مجموعه سفرنامه‌های میرزا صالح شیرازی*. تهران: تاریخ ایران.
- عضدالملک، محمدحسین. (۱۳۷۹ش). *طومار عضدالملک*. به اهتمام مرکز خراسان‌شناسی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- غلامی جلیسه، مجید. (۱۳۹۰ش). *تاریخ چاپ سنگی اصفهان*. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- قاجار، زین‌العابدین. (۱۳۸۲ش). *نفوس ارض اقدس*. تصحیح مهدی سیدی. مشهد: مهبان.
- قدس، علی. (۱۳۵۱ش). «چاپخانه‌ها و گراورسازی‌های مشهد». *پایان‌نامه کارشناسی*. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- لعل شاطری، مصطفی. (۱۴۰۱الف). «نخستین کتاب چاپی مشهد (منتخب‌القصاید، ۱۲۹۴ق)». *پژوهشنامه خراسان بزرگ*. (شماره ۴۷)، ۶۳-۸۶.
- لعل شاطری، مصطفی. (۱۴۰۱ب). «واکاوی تکنیک چاپ سنگی در دوره قاجار با تکیه بر تصویرسازی میرزا علی‌قلی خویی (ملزومات اولیه، ویژگی‌های فنی، عوامل اجرایی)». *پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی*. (شماره ۱)، ۲۰۳-۲۳۰.
- لعل شاطری، مصطفی. (۱۴۰۳). «واکاوی تولیدات، فعالان و همکاران چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی در دوره قاجار». *هنرهای صناعی خراسان بزرگ*. (شماره ۷)، ۱-۳۲.

لعل شاطری، مصطفی. (۱۴۰۴). «ظهور و استقرار چاپ سربی در مشهد (۱۳۲۰-۱۳۴۴ق)». کتابداری و اطلاع‌رسانی. (شماره ۱۱۰)، ۱۸۱-۲۱۲.

مرکلی، ورنر. (۱۳۶۷ش). «از حروف متحرک تا ریزتراشه؛ رویدادهای مهم در تاریخ چاپ». ترجمه کاوه بیات. پیام یونسکو. (شماره ۲۱۸)، ۴-۹.

محبوبی‌اردکانی، حسین. (۱۳۷۰ش). تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران. ج ۱. تهران: دانشگاه تهران.

مولانا، حمید. (۱۳۵۸ش). سیر ارتباطات اجتماعی در ایران. تهران: دانشکده علوم و ارتباطات اجتماعی.

مولوی، عبدالحمید. (۱۳۵۳ش). پیش‌نویس موقوفات آستان قدس رضوی. ج ۳. مشهد: آستان قدس رضوی.

چاپ سنگی

آیتی‌قائینی، محمدباقر. (۱۳۲۶ق). اکفاء المکائد و اصلاح المفاسد. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.

ابن‌سینا، حسین بن عبدالله. (۱۳۰۵ق). شرح‌الاشارات. بی‌جا: چاپخانه شیخ محمدرضا طهرانی.

ابوالخیر، ابوسعید؛ کاشانی، محتشم. (۱۳۰۹ق). مناجات‌نامه و دوزادہ‌بند محتشم. مشهد: چاپخانه شیخ محمد طهرانی.

انصاری، مرتضی. (۱۲۶۰ق). رساله عملیه. تهران: چاپخانه محمدرضا طهرانی.

انصاری، مرتضی. (۱۳۳۱ق). رساله مسئله. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.

بدایع‌نگار، فضل‌الله. (۱۳۳۲ق). لزوم حجاب ناموس. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.

بیرجندی، ملا محمد. (۱۳۲۲ق). بحرطویل حدیث کساء. مشهد: چاپخانه میرزا آقا طهرانی.

جسور (میرزا آقا). (۱۳۱۱ق). سرور المؤمنین. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.

جوهری، محمد ابراهیم. (۱۳۲۳ق). طوفان‌البکاء فی مقاتل‌الشهداء. مشهد: چاپخانه میرزا آقا طهرانی.

جوهری، محمد ابراهیم. (۱۳۳۰ق). طوفان‌البکاء فی مقاتل‌الشهداء. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.

چرکچی، اسماعیل. (۱۳۳۳ق). موش و گربه مخمس. مشهد: چاپخانه میرزا آقا طهرانی.

حائری‌مازندرانی، زین‌العابدین. (۱۳۳۱ق). ذخیره المعاد. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.

حدیث کساء. (۱۳۲۲ق). مشهد: چاپخانه میرزا آقا طهرانی.

حسینی‌کاشانی، حسن. (۱۳۳۰ق). تذکره المؤمنین. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.

حسینی‌هندی، محمد. (۱۳۱۶ق). رشف‌العسل و کشف‌الغزل. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.

حلی، حسن بن یوسف. (۱۳۰۷ق). روض‌الجنان فی شرح‌ارشاد‌الاذهان. تهران: چاپخانه محمدرضا طهرانی.

خراسانی، عبدالجواد. (۱۳۱۱ق). کلیات جودی. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.

خراسانی، محمد هاشم. (۱۳۴۰ق). وسیله‌الامان من مکائد‌الشیطان فی حاله‌الاحتضار. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.

روضه‌خوان، جواد. (۱۲۷۸ق). مطلوب‌الزائرین. تهران: چاپخانه محمدرضا طهرانی.

زنجانی، عبدالله. (۱۳۱۲ق). نور‌المنابر. مشهد: چاپخانه شیخ محمد طهرانی.

سعدی، مصلح بن عبدالله. (۱۲۸۶ق). بوستان. تهران: چاپخانه محمدرضا طهرانی.

شیخ‌الرئیس قاجار، ابوالحسن. (بی‌تا). ذریعه‌التوسل الی خاتم‌الرسال. مشهد: چاپخانه میرزا آقا طهرانی.

استادان چاپ به مثابه کارگزاران فرهنگی: بررسی سه نسل از خاندان طهرانی و پایدارسازی چاپ سنگی در مشهد (۱۲۹۴-۱۳۴۴ق)

مقاله پژوهشی

شهیدثانی، زین‌الدین. (۱۳۲۱ق). *تسلیه العباد (مسکنه الفؤاد)*. ترجمه اسماعیل مجدالادباء خراسانی. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.

طباطبایی، مرتضی‌قلی. (۱۳۴۴ق). *زیارت دوره حرم حضرت رضا^(ع)*. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.
عبدالرحمن خان. (۱۳۱۹ق). *تاریخ حالات والا حضرت امیر عبدالرحمن خان (تاریخ افغانستان)*. ج ۱-۲. ترجمه غلام مرتضی خان قندهاری و عبدالله منشی. مشهد: چاپخانه میرزا آقا طهرانی.

قاری‌عرب، سید محمد. (۱۳۴۱ق). *منتخب التجوید*. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.
قزوینی، ابوالقاسم بن هادی. (۱۳۲۶ق). *نحو دبستانیان*. مشهد: چاپخانه میرزا آقا طهرانی.
قوامی گنجوی. (۱۳۳۶ق). *بدايع الاشعار*. مشهد: چاپخانه میرزا آقا طهرانی.

گنجوی اصفهانی، سید محمدباقر. (۱۳۱۷ق). *مرقات الصبیان*. مشهد: چاپخانه شیخ محمد طهرانی.
گنجوی اصفهانی، سید محمدباقر. (۱۳۱۸ق). *روض الجنان فی مواعظ شهر رمضان*. مشهد: چاپخانه شیخ محمد طهرانی.
گنجوی اصفهانی، سید محمدباقر. (۱۳۲۵ق). *مزامیر الاولیاء*. ج ۱، ۲. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.

مستوفی‌همدانی، اسماعیل. (۱۳۱۷ق). *آثار الرضویه من منتخبات الصدیقیه*. مشهد: چاپخانه شیخ محمد طهرانی.
مشهدی، محمد طاهر. (۱۳۱۷ق). *الفیه طویه*. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.
مشهدی بخارایی، ذوالفقار. (۱۳۱۰ق). *نجاه العاصین*. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.

مجلسی، محمدباقر. (۱۳۲۹ق). *حلیه المتقین (به‌ضمیمه مجمع المعارف و مخزن العوارف و رساله حسنیه)*. مشهد: چاپخانه میرزا آقا طهرانی.

ملک‌الحکماء، حسن. (۱۳۱۴ق). *مظفرنامه همایون*. مشهد: چاپخانه شیخ محمد طهرانی.
مهاجر هروی، محمد یوسف. (۱۳۲۴ق). *بحرالفوائد (کلیات ریاضی)*. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.
ناشناس. (بی‌تا). *چهار حکایت*. مشهد: چاپخانه شیخ محمد طهرانی.

ناشناس. (۱۳۲۲ق). *داستان وبای ارض اقدس*. مشهد: چاپخانه میرزا آقا طهرانی.
ناشناس. (۱۳۲۳ق). *هشت کتاب*. مشهد: چاپخانه آستان قدس رضوی.
ناشناس. (۱۳۳۰ق). *مصیبت‌نامه حضرت رضا^(ع)*. مشهد: چاپخانه میرزا آقا طهرانی.

ناشناس. (۱۳۳۲ق). *هفت کتاب*. مشهد: چاپخانه میرزا آقا طهرانی.
ناشناس. (۱۳۳۳ق). *در مذمت زنان بد*. مشهد: چاپخانه میرزا آقا طهرانی.
هروی، محمدحسن. (۱۳۳۳ق). *تبصره النحو*. مشهد: چاپخانه میرزا آقا طهرانی.

اسناد

ساکماقی (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)

۱۰۶۵۴۸، ۱۰۵۳۲۳، ۹۷۳۰۳، ۶۳۷۹۸، ۲۹۰۷۶، ۱۸۰۷۹، ۱۶۹۷۸، ۴۷۹۲

نشریات

الکمال. (۱۳۴۲ق). سال ۳، شماره ۵.

منابع انگلیسی

مقاله پژوهشی

- Aqeel, Moinuddin. (2009). "Commencement of Printing in the Muslim World: A View of Impact on Ulama at Early Phase of Islamic Moderate Trends". *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*. (vol 2), 10-21.
- Dabirsiaqi, Mohammad. (1988). "BĀSMA". *Encycloaedia Iranica*. vol 3. New York: Bibliotheca Persica Press.
- Eisenstein, Elizabeth. (1979). *The Printing Press as Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early modern Europe*. Cambridge university press.
- Floor, Willem. (1980). "The First Printing-Press in Iran". *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*. (vol 130), 369-371.
- Febver, Lucien. (1976). *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450-1800*. London: New Left Books.
- Floor, Willem. (1990). "ĀP". *Encycloaedia Iranica*. vol 4. New York: Bibliotheca Persica Press.
- Gilmour, Pat. (1996). "Lithography". *The Dictionary of Art*. ed. Jane Turner. New York: Oxford University Press.
- Green, Nile. (2010a). "Persian Print and the Stanhope Revolution: Industrialization, Evangelicalism, and the Birth of Printing in Early Qajar Iran". *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*. (vol 30), 473-490.
- Green, Nile. (2010b). "Stones from Bavaria: Iranian Lithography in its Global Contexts". *Iranian Studies*. (vol 43), 305-331.
- Jahn, Karl. (1970). "Paper Currency in Iran: A Contribution to the Cultural and Economic History of Iran Inthe Mongol Period". *Journal of Asian History*. (vol 4), 101-135.
- Khanbaghi, Aptin. (2006). *The Fire, the Star and the Cross: Minority Religions in Medieval and Early Modern Iran*. New York: I.B.Tauris.
- Marzolph, Ulrich. (2002). "Early Printing History in Iran (1817-1900)". *Middle Eastern Languages and the Print Revolution: A Cross-Cultural Encounter*. ed. E. Hanebutt-Benz. Westhofen: katalog Gutenberg Museum Mainz.
- Marzolph, Ulrich. (2007). "Persian Incunabula: A Definition and Assessment". *Gutenberg-Jahrbuch*. (vol 82), 205-220.
- Robinson, Francis. (1993). "Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print". *Modern Asian Studies*. (vol 27), 229-251.

Reference

Persian sources

- 'Azod ol-Malek, Mohammad Hossein. (2000). *Tomare 'Azod ol-Malek*. Edited by Markaze KhorasanShenasi. Mashhad: Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi.
- Aslanian, Sebouh David. (2020). *The early arrival of print in safevid Iran*. Translated by Mostafa La'l Shateri. Qom: Varaghan.
- Babazadeh, Shahlā. (1999). *History of printing in Iran*. Tehran: Tahori.
- Boorstein, Daniel J. (1986). "Printing before Gutenberg". Translated by Husayn Masoumi Hamadani. *Danesh*. (Vol 38), 36-46.
- Browne, Edward Granville. (No date). *The press and poetry of modern Persia*. Translated by Mohammad 'Abbasi. Vol 2. Tehran: Ma'refat.
- Chardin, Jean. (1993). *Travelogue*. Vol 2. Translated by Eghbal Yaghmaei. Tehran: Tus.
- Della Valle, Pietro. (1991). *Travelogue*. Translated by Shoa al-Din Shafa. Tehran: Elmi va Farhangi.
- Druet, Roger. (1988). "Calligraphy and typeface design in Europe". Translated by Masoud Sepehr. *UNESCO Courier*. (Vol 218), 10-13.
- Ghods, Ali. (1972). "Printing presses and engraving studios of Mashhad". *Bachelor's Thesis*. Mashhad: Ferdowsi University.
- Gholami Jaliseh, Majid. (2011). *History of lithography in Isfahan*. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Council.
- La'l shateri, Mostafa. (2022a). "The first printed book in Mashhad (Muntakhab al-Qasayed, 1294 AH.)". *Journal of Greater Khorasan*. (Vol 47), 63-86.
- La'l Shateri, Mostafa. (2022b). "Delving into Lithographic Technique in the Qajar Period Based on Mirza 'Ali-Quli Khui's Illustration (Basic Requirements, Technical Features and Executive Factors)". *Journal of Manuscript Studies*. (Vol 1), 203-230.

- La'l Shateri, Mostafa. (2024). "Analyzing the Productions, Activists, and Collaborators of the Lithography Press of Astan Quds Razavi in the Qajar Era". *Handicrafts of Great Khorasan*. (Vol 7), 1-32.
- La'l Shateri, Mostafa. (2025). "The Advent and Consolidation of Movable-Type Printing in Mashhad (1902-1925)". *Library and Information Sciences*. (Vol 28), 181-212.
- Mahboobi Ardakani, Hossein. (1991). *The History of Modern Civilizational Institutions in Iran*. Vol 1. Tehran: University of Tehran.
- Merckl, Werner. (1988). "From movable type to microchip; major events in the history of printing". Translated by Kaveh Bayat. *UNESCO Courier*. (Vol 218), 4-9.
- Molavi, Abdul Hamid. (1974). *Draft endowments of Astan Quds Razavi*. Vol 3. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Mowlana, Hamid. (2006). *The trajectory of social interactions in Iran*. Tehran: Daneshkade-e Olom va Ertebatat-e Ejtemai.
- Parvin, Naser al-Din. (1998). *History of Iranian Journalism and Other Persian Writers*. Vol 1. Tehran: Nashr-e Daneshgahi.
- Qajar, Zayn al-Abidin. (2003). *Nufuse Arze Aqdas*. Edited by Mehdi Sidi. Mashhad: Mehban.
- Refai, Abdoljabar. (1993). *Dictionary of Arabic publications in Iran*. Tehran: Vezarat Farhang va Ershad Eslami.
- Sarkisian. (1972). "Armenians and Iran". Translated by Herand Gookassian. *Armaghan*. (Vol 1), 58-64.
- Shahri, Ja'far. (1997). *Old Tehran*. Vol 2. Tehran: Moein.
- Shchegluya, Olimpiada. (2009). *History of lithography in Iran*. Translated by Parvin Manzavi. Tehran: Moin.
- Shirazi, Mirza Saleh. (1985). *Collection of travelogues of Mirza Saleh Shirazi*. Tehran: Tarikh Iran.

Lithographs

- Abdolrahman-khan. (1901). *Tarikh-e Halat-e Vala Hazrat Amir Abdolrahman Khan (Tarikh-e Afghanistan)*. Vol 1-2. Translated Gholam Mortaza-khan Qandahari va Abdollah Monshi. Mashhad: Mirza Agha Tehrani.
- Abu al-Kheir, Abu Sa'id; Kashani, Mohtasham. (1891). *Monajat-nameh va Davazdah-band-e Mohtasham*. Mashhad: Sheikh Mohammad Tehrani.
- Aiti Qaini, Mohammad Baqer. (1908). *Akfa al-Makaed va Aslah al-Mafased*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Ansari, Mortaza. (1844). *Resaleh-ye Amaliyeh*. Tehran: Mohammad Reza Tehrani.
- Ansari, Morteza. (1912). *Resaleh-ye Masaleh*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Badaye'nagar, Fazlollah. (1913). *Lozome Hejabe Namos*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Birjandi, Molla Mohammad. (1904). *Bahr-e Taval-e Hadith-e Kasa*. Mashhad: Mirza Agha Tehrani.
- Charkhchi, Esmail. (1915). *Mush o Gorbah-e Mokhammas*. Mashhad: Mirza Agha Tehrani.
- Ebn-e Sina, Hossein bin Abdollah. (1887). *Sharh al-Esharat*. Unknown: Sheikh Mohammad Reza Tehrani.
- Ganjavi Isfahani, Seyyed Mohammad Baqer. (1907). *Mazamir al-Olia*. Vol 1-2. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Ganjeh'i-ye Esfahani, Seyyed Mohammad Baqer. (1899). *Merqat al-Sebyan*. Mashhad: Sheikh Mohammad Tehrani.
- Ganjeh'i-ye Esfahani, Seyyed Mohammad Baqer. (1900). *Rouz al-Jenan fi Mava'ez-e Shahr-e Ramadan*. Mashhad: Sheikh Mohammad Tehrani.
- Hadith-e Kasa*. (1904). Mashhad: Mirza Agha Tehrani.
- Haravi, Mohammad Hasan. (1915). *Tabserah al-Nahv*. Mashhad: Mirza Agha Tehrani.
- Hayiri Mazandarani, Zayn al-Abidin. (1893). *Zhakhyra al-Maeed*. Mashhad: Lithograph of Astan Quds Razavi.
- Helli, Hasan bin Yusuf. (1889). *Rouz al-Jenan fi Sharh Ershad al-Azhan*. Tehran: Mohammad Reza Tehrani.
- Husayni Hendi, Mohammad. (1898). *Rashf al-Asal va Kashf al-Ghazal*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Husayni Kashani, Hasan. (1911). *Tazkareh al-Momanin*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Jasur (Mirza Aqa). (1893). *Surur al-Momanin*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Jowhari, Mohammad Ebrahim. (1905). *Tufana al-Buka' fi Maqatil al-Shuhada*. Mashhad: Mirza Agha Tehrani.
- Jowhari, Mohammad Ebrahim. (1911). *Tufana al-Buka' fi Maqatil al-Shuhada*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Khorasani, Abdoldjavad. (1893). *Koliate joodi*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Khorasani, Mohammad Hashem. (1921). *Vasileh al-Aman men makaed al-Sheytan fi Haleh al-Ehtezar*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Majlesi, Mohammad Baqer. (1911). *Heliyat al-Mottaqin (Be Zamm-e Majma' al-Ma'aref va Makhzan al-Avaref va Resaleh-ye Hasaniyeh)*. Mashhad: Mirza Agha Tehrani.

مقاله پژوهشی

- Malek al-Hokama, Hasan. (1896). *Mozaffar-nameh-ye Hodayun*. Mashhad: Sheikh Mohammad Tehrani.
- Mashhadi Bokharayi, Zolfaghar. (1892). *Najah al-Aasin*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Mashhadi, Mohammad Taher. (1899). *Alfiyyah Tabiyyah*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Mohajer Heravi, Mohammad Yosef. (1906). *Bahr al-Favaed (Koliati Riyazi)*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Mostofi Hamdani, Esmaeil. (1899). *Athar al-Razaviye men Muntakhabat al-Sadiqiyeh*. Mashhad: Sheikh Mohammad Taherani.
- Qari Arab, Seyyed Mohammad. (1922). *Montakhab al-Tajvid*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Qavami-ye Ganjeh'i. (1918). *Bada'e' al-Ash'ar*. Mashhad: Mirza Agha Tehrani.
- Qazvini, Abu al-Qasim bin Hadi. (1908). *Nahv-e Dabestanian*. Mashhad: Mirza Agha Tehrani.
- Rouzeh-khan, Javad. (1861). *Matlub al-Za'erin*. Tehran: Mohammad Reza Tehrani.
- Sa'di, Mosleh bin Abdollah. (1869). *Bustan*. Tehran: Mohammad Reza Tehrani.
- Shahid Sani, Zayn Al-Abidin. (1903). *Tasilah al-'Abad (Maskaneh al-Fouad)*. Translated by Ismail Majd al-Odaba Khorasani. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Sheikh al-Ra'is Qajar, Abu al-Hasan. (Bi-ta). *Zari'at al-Tavassol ila Khatam al-Rosol*. Mashhad: Mirza Agha Tehrani.
- Tabatabaei, Morteza Qoli. (1925). *Ziyart Doreh Haram Hazratr Reza (AS)*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Unknown. (1904). *Dastan-e Vaba-ye Arz-e Aghdas*. Mashhad: Mirza Agha Tehrani.
- Unknown. (1905). *Hasht Ketab*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Unknown. (1912). *Mosiabat-nameh-ye Hazrat-e Reza (A.S.)*. Mashhad: Mirza Agha Tehrani.
- Unknown. (1914). *Haft Ketab*. Mashhad: Mirza Agha Tehrani.
- Unknown. (1915). *Dar Mazammat-e Zanan-e Bad*. Mashhad: Mirza Agha Tehrani.
- Unknown. (No date). *Chahar Hekayat*. Mashhad: Sheikh Mohammad Tehrani.
- Zanjani, Abdollah. (1894). *Nour al-Manaber*. Mashhad: Sheikh Mohammad Tehrani.

Documents

SAKMAQ (The organization of Libraries, Museums and Documents Center Of Astane Qudse Razavi)
4792 .16978 .18079 .29076 .63798 .97303 .105323 .106548

Journals

Al-Kamal. (1923), Year 3, Number 5.